

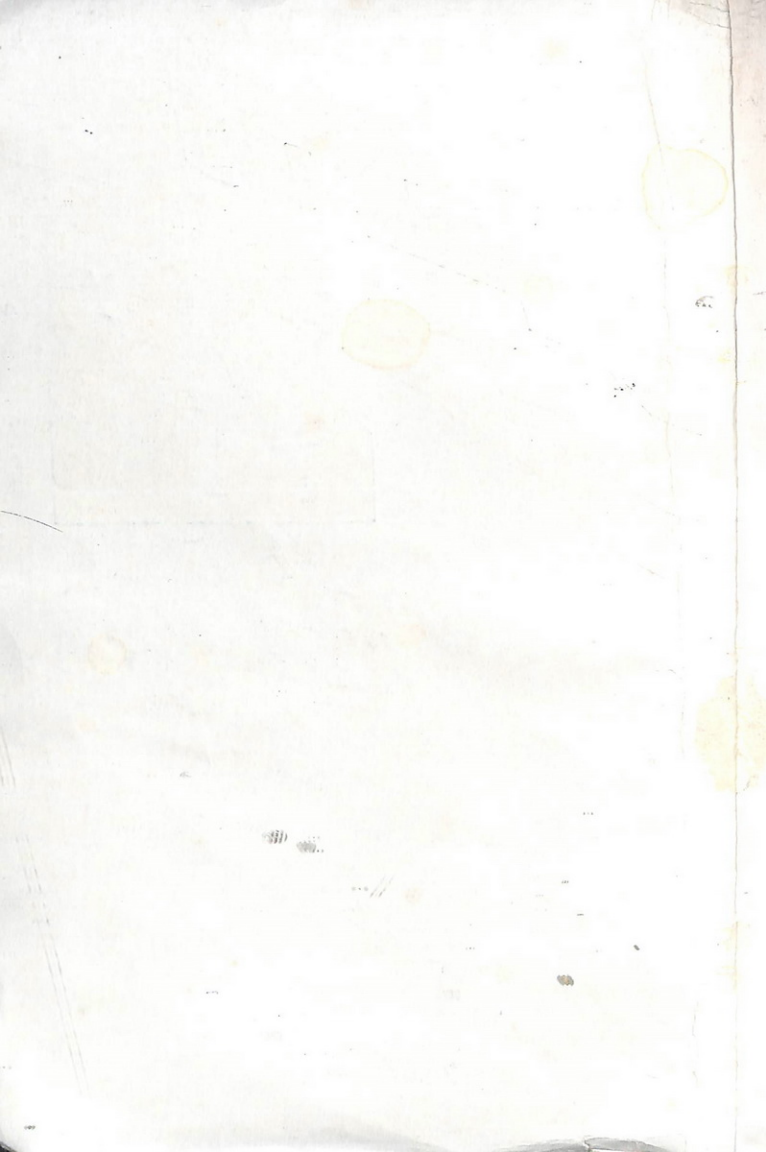
ՄԱՐՏ

28

1918 - 1938

ՔԱՆԱԿԱՆԱԿ

Հ. ԲԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ
Հ. Յ. Գ. ԱՐԵՎՄՏԵԱՆ ԵՒՐՈՊԱՅԻ
ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵԻՆ - ՓԱՐԻԶ

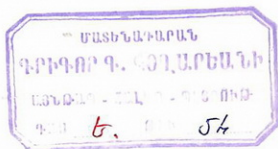
Մ Ա Յ Ի Ս

28

1918 - 1938

Գ Ս Ա Ն Ա Մ Ե Ա Կ

Մայիս
355

246
1938

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ
Հ. Յ. Գ. ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԵՒՐՈՊԱՅԻ
ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵԻՆ
ՓԱՐԻԶ
1938

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ,

Ծիւղ քսան տարի առաջ մեր հայրենիքին մէջ տեղի ունեցան դէպքեր, որոնք հիմնովին շրջեցին Հայոց պատմութեան ընթացքը: Մեր դարաւոր թշնամին յանկարծակիի բերելով Հայ հրամանատարութիւնը, գրաւեց Ալեքսանդրապոլը (Երբակ), եւ արդէն կը մօտենար Հայաստանի սրտին՝ Երեւանին եւ Էջմիածնին: Հայ ժողովուրդը կ'ապրէր ճակատադրական օրեր: Հարուած մը եւս եւ հայ ժողովուրդը պիտի ոչնչանար Փիղիքապէս: Այդ բախտորոշ օրերուն յեղափոխական միջոցառումներէ մասնաւորապէս մասնակցող իջաւ անմոռանալի Արամը, որ օր եւ գիշեր աշխատելով կոյճմակերպեց համաժողովրդական դիմադրութիւնը:

Արարատեան դաշտի հայութիւնը մէկ մարդու պէս ոտքի կանգնեցաւ: Գործի անցան բոլորը: Այդպիսի Խորհուրդը կը վարէր բանակի լրացման, կազմակերպման ու պարենաւորման գործը: Հրամանատարութիւնը կը բարձրացնէր զօրքի մարտական ուժը: Ամէնքը լծուած էին աշխատանքի: Կիներ, օրինորդներ ուտելիք, ծխախոտ կը հասցնէին եւ վերակապեր կը պատրաստէին: Հողեւորականութիւնը խաչ ու քարովով կը մտնէր ժողովուրդին եւ զօրքին մէջ: Կը կրկնուէին Վարդանանց պատմական օրերը... Բազմաթիւ կամաւորներ՝ ծեր ու երիտասարդ՝ ռազմաճակատ կը շտապէին: Ճակատի զինուորը չէր միայն — ամբողջ երկիրը մէկ մարդ, մէկ շունչ դարձած կը կռուէր մահացու թշնամիին դէմ: Եւ ահա Սարգարապատի, Բաջ Արարանի եւ Ղաթաբլիսիէի ահաւոր, ճակատադրական եւ արիւնահեղ կռիւները, որոնք ծնունդ տուին մանուկ Հայաստանին: Մեր քաջարի բանակը՝ զեկապարտութեամբ զօրաւարներ Նազարէկեանի, Սիւրիկեանի եւ

Դրօժի խրկախօրէն նետուեցան տաջ: Եւ սկսաւ կատաղի ճակատամարտներու շարքը: Մայիս 28ին Թուրքերը զիմեցին փախուտի: Յաղթանակը մերն էր: Այդ յաղթանակին վրայ, Թուրքերը առաջարկեցին հաշտութեան բանակցութիւններ եւ Բաթմումի դաշնադրով Թուրքիան ճանչցաւ Հայաստանի անկախութիւնը:

Այսպիսով, 600 տարուան զերտ թէնէ վերջ, հայ ժողովուրդը նորէն հիմնեց իր անկախ պետութիւնը, խաբարար ապագայ ամբողջական Հայաստանի: Մայիս 28, Հայաստանի ծաղման օրը դարձաւ նրբերական հայ ազգին համար եւ հանդիսաւոր կերպով կը տօնուի 1919էն ի վեր:

Փոքր էր Հայաստանը, չըջապատուած կատաղի թշնամիներով, անհաջ եւ անօգնական: Սակայն հաւատարմ, ցոր յայտնեց Հայաստանի Խորհրդարանի նախագահ Ա. Սահակեանը, թէ մեր երկրի սահմանները կ'ընդարձակուին կէտնքի երկաթէ ուժով, իրականացաւ: Վրայ հասաւ Դաշնակիցներու յաղթանակը եւ լուսաւոր հեռանկարներ բացուեցան մեր սոջեւ: Կարսի նահանգի կցումով: Եւ եթէ հայութեան թշնամիները միացեալ ուժերով չխորտակէին անոր անկախութիւնը, մեր հայրենիքը այսօր պիտի ըլլար բարդաւած եւ երջանիկ:

Այսօր երբ Հայաստանը կը խեղդուի օտար կրօնիկներու տակ, հայ ժողովուրդը աւելի շատ կը զգայ կարօտը իր երկրի անկախութեան եւ ազատութեան:

Բոլեւիկներու վարած քաղաքականութիւնը եւ Թուրքիոյ բռնած գիւրքը անգամ մը եւս կ'ապացուցանեն թէ հայ ժողովուրդի վերջնական փրկութեան միակ ելքը Հայաստանի ամբողջացումը եւ անկախութիւնն է: Մէկ խօսքով՝ լուծումը Հայկական դատին, որուն բուրբանուէր զինուորապետած է Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւնը:

Փա՛ռք այն բոլոր սպորթիկներուն որ հերոսաբար ինկան ազատութեան ճամբուն վրայ:

Կեցցէ՛ ազատ, անկախ եւ ամբողջական Հայաստանը:

Կեցցէ՛ հայ ազգը:

Կեցցէ՛ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, արթուն պահակը հայութեան:

Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ

ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԵՒՐՈՊԱՅԻ ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԷ

ՄԱՍԻՍ

Հայոց աշխարհի հսկայ մահապետ,
Աստղերի կայան,
Փոքորիկների տեր,
Մրբիկի Աստուած,
Շանք ու ամպրոպի անարկու վարպետ,
Մասիս գարիուրա՛նք.
Տիեզերական ցառումի՞ց ծնար
Աշխարհի հիմունքը ցնցող տնկոցով,
Թե՞ նիւթի ու կրֆի աստուածը քառս
Իր բացեղ արգանդից քեզ դուրս շարտեց,
Մի մեռած Աստծու խօսական արձան:

Բարձրանում է նա տիեզերքի սրտին
Այեգարդ գլուխը Աստծու կրծքին.
Ու յաղթ քիչունի՛ն դարերն է շալկել,
ժամանակների սահանքը փակել.
Մենակ ու մռայլ հովիւ անարկու
Զեռքը մակատին՝ մայրում է հեռու.
Իր ցրիւ եկած հօտն է որոնում
Հայոց աշխարհի ցաւը որոնում:

Արքայ է Մասիսը վաղ առաւօտին
Եւ իր զարթօնքը՝ հրաշք բնութեան.
Յուրքի Արագած եւ սարն Արայի,
Բիւրակն ջրառատ, Սիփան ծաղկաշատ,
Նօքերը կիսած Նեմրուք ու Գրգուռ
Ժամանակից դուրս՝ մի անհուն խոհ է նա,
Երկնից կախուած հսկայ մտածումն.
Տիտանեան հոգի, որ արձամացել է
Հայոց աշխարհի բաղդի մակատին,
Աւերածներից վեր,
Մահերից բարձր,
Աստղերի մէջ,
Աստծու կողքին,
Աշխարհին ասելու՝

«Ես կա՛մ եւ կը լինիմ»...

Անդունդների կրակէ մրբիկը տիեզերքի հիմունքն է
բանդում

Եւ աշխարհներ են գահավէժ ընկնում, նորերը ծնում,
Լեռներ են մեռնում մահուկների պէս, նորերը
բարձրանում,

Մովերն են եռում կաքսանքի պէս,

Երկինք ու երկիր իրար են խառնում,
Տիեզերքի վախճանն է ահա.
Մասիսը տնջում է, հուր ու ծուխ ժայթքում,
Եւ հուր ու ծխի հետ կարմիր արեւներ երկինք

շարտում.
Օրհասը մօտ է, աշխարհն է դողում սուկումով
բռնած

Սուկավիթխար լերան տագնապից.
Եւ ահա կարմիր հողմերի ծոցից
Ամպերի բոցավառ ծիրանին ուսին,
Նորից ցնցում է տիտան ծերունին
Աւերածներից, մահերից բարձր,
Աստղերի մէջ, Աստծու կողքին
Աստծու նման աշխարհին ասելու.
«Ես կա՛մ եւ կը լինիմ»...

Անապատների շէկ մրրիկների մէջ՝
Վայրագ խուժաններ եռում են ճանճրոյթից,
Փրփրուն ծովի ալիքների պէս,
Իրար հրիրում խելայեղօրէն.
Վիշապն է անցնում Հայոց աշխարհով,
Հագար գլխանի նետն է մոնչում,
Եւ երկվարների սմբակների տակ
Կեանքի յետին ծիւրն են մեռնում.
Մշուշի շղարշը գլխներին փաշած՝
Նայում են ծածուկ երկչոտ հմայքով
Երբ արշալոյսի բիւր երանգներով
Արժան է գուգւում, ինչպէս մի տիտան
Ու նրա խոժոռ հայեացքի առջեւ
Շունչերը պահած մանուկների պէս
Ծունկի են գալիս:

Ահա ուսերից նետում է մեղմիւ խաւար գիշերայ
ֆօղը սեւամած,
Ու կապոյտ շղարշը, ոսկեշաղ մշուշ, քիկուհին է
առնում.
Ալեգարդ հակտին ներմակ ամպերի պսակ բոլորուն,
Եւ արշալոյսը ոսկէ մատներով պսակի շուրջը գոհար
է շարում,
Փիրիւզ ու յակինթ, գմրուխտ՝ աղամանդ
Ցուլք են արձակում աստղերի նման ու հուր-հրատում.
Նայում են լեռները, աչքով են անում իրար ու ժպտում
աղջամուղջի մէջ:
Ու յանկարծ Մասիսը փառքից ճանճրացած ծեր
արքայի պէս,
Քաշում է ուսից շղարշը կապոյտ ու դէն շարտում.

Հակտից շորքում է պսակն ակնակուռ,
Ալեգարդ գլխին ոսկու շողշողուն փռչի է ցանում,
Վրան է առնում արշալոյսի գոյներից հիսուած մի

նոր ծիրանի,

Ուսերին՝ բոսոր, ծոպերը՝ ծփան երանգ ու երանգ,
Թիկունքը՝ վարդագոյն լոյսի խուրճերով,
Ներքերը մանուշակ գորշ երիզներով.

Եւ համայն լեռները հեռում են նայում մշուշի միջից:

Արեւն է բարձրանում դէպի հորիզոն.

Վիթխարի հսկան գրահ է կապում իր անեղ կրծքին
գրահը ոսկու,

Ալեգարդ գլխին ոսկէ սաղարարտ ցոլք է արձակում,
Հայոց լեռների աչքը խտրտում ամէն առաւօտ,

ամէն առաւօտ:

Որպէս խունալած ուղտերի կարաւան,

Դարերն են սահում իրար հրերելով.

Մասիսը նայում է անհաս բարձունքից,

Նայում է խոկում.

Գահեր են խորտակում,

Ազգեր են փռշիւմում իրենց կատաղի գալարումների
մէջ,

Եւ Մասիսը նայում է բարձրից, խոժոռ ու մռայլ.

Զուլումն է տեսնում իր ոտքերի տակ,

Եւ կարկտահար արտերի նման

Փշրող ազգերի խշրտումն է լսում.

Նայում է նորէն աստղերի միջից

Աշխարհին ու մահին ստելու համար՝

«Ես կա՛մ եւ կը լինիմ»...

Մասիս, ջա՛ն Մասիս, մանուկ օրերից

Մի երկվարի խրխիւնջ եւ լսում է անդունդներից.

Դո ծոցն է շղթայած իմ երագ արքան

Սէգ Արտաւազդն իր բոց երկվարով.

Եւ պիտի ելնի գէնք ու գրաւով

Իր գաւակների արիւնն ուզելու

Արար-աշխարհից.

Հօր օրերին՝ իմ ցեղը զգաստ

Դեզ է պսի տւել իր աստուածներին,

Աժդահաներին, հին-հին քաջերին,

Աւերիչ դուրին, իր հսկաներին.

Կայծակը ծամող իր վիշապներին.

Մանուկ օրերից էւ կռանների զրնգոցն եւ լսում է անդունդներից,

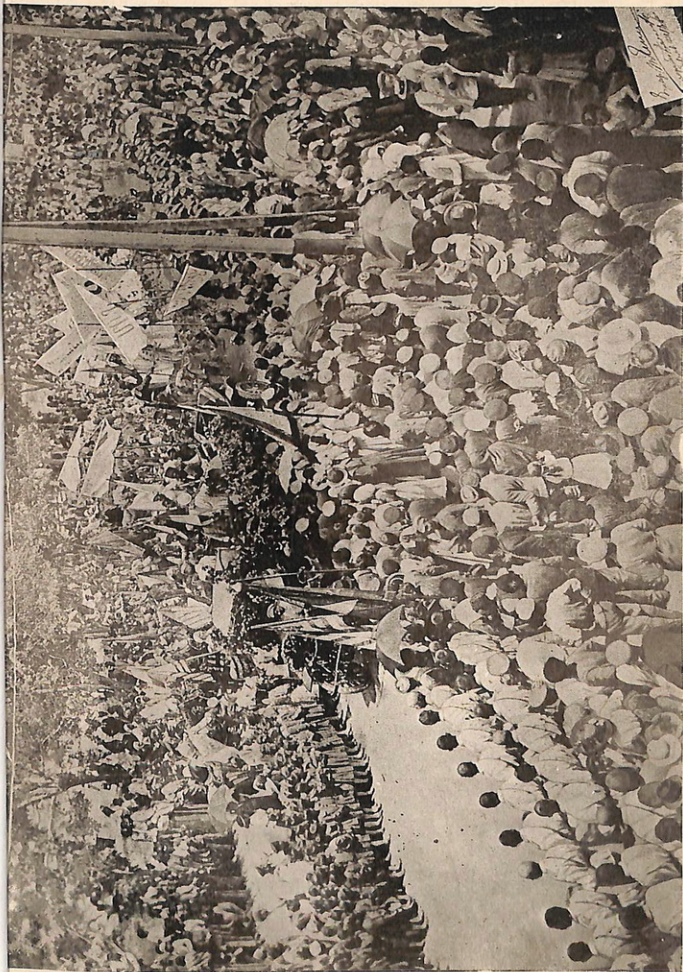
Հայոց վուկանն է զարկում զնդանին,

Մեծ Գաղավարն է դարբնում հայ ցեղի,

Շղթայուած արքայի իղձը դարաւոր .
 Մանուկ օրերից հոգիս է քնդում քո հուր հոգու հետ .
 Եւ ահա կեանքիս այս վերջալոյսին՝
 Նորէն հիմաւորց խրիսեմըս եմ լսում .
 Այն Արտաւագդի ձին է վրնջում՝ հուր երիվարը ,
 Գետինն է դոփում խուլ դրնդիւնով ,
 Շներն են հաջում , շղթան կրծոտում կապած արքայի .
 Ա՛հ , վաղուց է հասել օրը օրերի
 Մասի՛ս , ջա՛ն Մասիս , Արտաւա՛գդը տուր մեզ :

**

Հայոց աշխարհի հսկայ մահապիտ .
 Քո ծոցում ծնուած՝ մանուկ օրերից ,
 Եւ երիվարի խրիսեմըս եմ լսում քո անդունդներից
 Շղթայի շոինդ , զնդանի տնեց .
 Եւ ահա կեանքիս այս արեւմուտին ,
 Հոգիս վերստին դէպ քեզ է դարձած ,
 Որպէս յուսարացի ծաղիկն արեւին .
 Յրի՛ր կատարիդ ամպերը մոռլ ,
 Ճակատիդ աստղէ պսակը շորթիր ,
 Նայի՛ր Գրգուռին , Սիփան , Նեմուրքին ,
 Սեւանայ լեռից մինչեւ վանայ ծով ,
 Հայկական Պարից մինչեւ մեր Տարսու ,
 Արաքսի ափերից՝ մինչ Տիգրիս , Եփրատ ,
 Վիթխարի հովիւ Հայոց աշխարհի ,
 Զաւակներդ ո՞ւր են , ո՞ւր են հօտերդ .
 Զին է խրիսեմում քո անդունդներում
 Մեզ Արտաւագդի հուր երիվարը .
 Վուկանը Հայոց վաղուց է կերտել
 Սուներն ահեղ շանքերից ձուլուած .
 Փշրիր շղթաներն ամեհի արքայի ,
 Բաջքերդ ոտքի հա՛ն , աժդահաներդ ,
 Հուր ու բոց շնչող քո վիշապները .
 Աշխարհի վրայ շարտիր նրանց .
 Վա՛ր քաշիր վերից հին Աստուածն անգօր ,
 Աստուածը Հայի ,
 Ու փակիր նրան քո անդունդներում ,
 Ու հազար տարի , ու հազար տարի .
 Կարմիր հողմերիդ քումբերը քանդիր ,
 Արտաւագդը ու՛ր մեզ գէնք ու գրահով ,
 Ու քող աշխարհի հիմքերը դրնդան
 Նրա փրկարար յաղթ հարուածներից .
 Ա՛հ , մեմք այնպէս կարօտ ենք ոյժին ,
 Մասի՛ս , ջա՛ն Մասիս :

Միացեալ Հայաստանի անկախութեան լայնարարութեան ապիւն, 1919 Մայիս 28ին :
Ժողովուրդական Թագո՛ր երեսնէի Մէջ

ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԱՅԻՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴԻ ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆԸ

ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ ԳԱՂԱՔԱԿԱՆ ԱՄԲՈՂՋՈՒԹԵԱՆ ԼՈՒԾՈՒՄՈՎ
ԵՒ ՎՐԱՍՏԱՆԻ ՈՒ ԱԻՐԲԵՅՑԱՆԻ ԱՆԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՀՈԶԱԿՈՒՄՈՎ
ՍՏԵՂԾԻԱԾ ՆՈՐ ԴՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՆԴԵՊ ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԱՅԻՆ ԽՈՐ-
ՀՈՒՐԴԸ ԻՐԵՆ ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒՄ Է ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱԽԱՆԵՐԻ ԳԵՐԱ-
ԴՈՅՆ ԵՒ ՄԻԱԿ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ: ՈՐՈՇ ԾԱՆՐԱԿՇԻՌ ՊԱՏԱՌՆԵ-
ՐՈՎ ԹՈՂԵՆԵՐՈՎ ՄՕՏԻԿ ՕՐԵՐՈՒՄ ԿԱԶՄԵԼ ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԱՅԻՆ
ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆ՝ ԱԶԳԱՅԻՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴԸ ԺԱՄԱՆԱԿԱՌՈՐԱՊԵՍ
ՍՏԱՆՁՆՈՒՄ Է ԿԱՌԱՎԱՐԱԿԱՆ ԲՈՒՈՐ ԳՈՒՆԿՅԵՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅԿԱ-
ԿԱՆ ԳԱԽԱՆԵՐԻ ԳԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՒ ՎԱՐՉԱԿԱՆ ՂԵԿԸ ՎԱՐԵԼՈՒ
ՀԱՄԱՐ:

ՀԱՅՈՑ ԱԶԳ. ԽՈՐՀՈՒՐԴ

ՄԻԱՅԵԱԼ ԵՒ ԱՆԿԱՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆԸ

«Հայաստանի ամբողջութիւնը վերականգնելու եւ ժո-
ղովրդի լիակատար ազատութիւնն ու բարգաւաճումը ապահո-
վելու համար, Հայաստանի կառավարութիւնը, համաձայն
բովանդակ հայ ժողովրդի միաշահմուն կամքի եւ ցանկու-
քեան, յայտարարում է, որ այսօրւանից Հայաստանի բաժան
բաժան մասերը մշտնջենապէս միացած են իբրեւ անկախ պե-
տական միութիւն:

«Ուղիղ մի տարի առաջ ռուսահայերի Համագումարից
բնութւած Հայոց Ազգային Խորհուրդը յայտարարեց իրեն
Անգրկովկասեան հայկական գաւառների բարձրագոյն իշխա-
նութիւն: Ազգային Խորհուրդի կազմած կառավարութիւնն այդ
ֆաղափական ակտի մասին պաշտօնապէս պետութեանց ներ-
կայացուցիչներին յայտնելուց յետոյ՝ այս մի տարւայ մէջ
փաստօրէն հաստատել է իր իշխանութիւնն Անգրկովկասի
հայկական գաւառներում:

«1919 թ. փետրւար ամսին Երեւան ֆաղափում կայացած
Արեւմտահայ երկրորդ Համագումարը հանդիսաւոր կերպով
յայտարարեց, որ հա Հայաստանը միացեալ եւ անկախ է հա-
նաչում:

«Այժմ, Անգրկովկասում եւ օսմանեան կայսրութեան
սահմաններում գտնւած պապենական հայկական երկրների
միացման եւ անկախութեան այդ ակտը կատարելով՝ Հա-
յաստանի կառավարութիւնը յայտարարում է, որ միացեալ
Հայաստանի պետական ձեւն է Ռամկավար Հանրապետութիւն
եւ որ ինքը հանդիսանում է միացեալ Հայաստանի Հանրա-
պետութեան կառավարութիւնը:

«Այդպիսով՝ ներկայումս Հայաստանի ժողովուրդն է իր
ամբողջացած հայրենիքի գերագոյն տէրն ու տնօրէնը, եւ
Հայաստանի Պարլամենտն ու կառավարութիւնը հանդիսա-
նում են միացեալ Հայաստանի ազատ ժողովուրդը շաղկա-
պող բարձրագոյն օրէնադիր եւ գործադիր իշխանութիւնը:

«Հայաստանի կառավարութիւնը սոյն ակտը հրատարա-
կում է 1919 թ. ապրիլ 27ի Պարլամենտի որոշմամբ կառավա-
րութեանը տրւած յատուկ լիազօրութիւնների հիման վրա»:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱԽՈՒԹԵԱՆ ՀՈԶԱԿՈՒՄԸ

Բսան տարի արդէն անցել է այն օրից, երբ Հայերը Թեֆլիսում, Ազդաշին Խորհուրդի միջոցաւ յայտարարեցին Հայաստանի անկախութիւնը եւ կազմեցին առաջին հայկական անկախ կառավարութիւնը, որ պիտի կառավարէր նորածին Հայաստանի Հանրապետութիւնը: Պետական կեանքի համար քսան տարին շատ կարճ ժամանակամիջոց է, սակայն առանձին մարդու համար դա շատ է: Կան մարդիկ, որոնք Կովկասում երբեք չեն եղել, բայտ չեն ունեցած տեսնել անդամ մեր Հանրապետութիւնը եւ ակնհայտաւ չեն եղել մեր քաղաքական կեանքի ամենակարեւոր դէպքերուն: Այս մի քանի տողերով եւ կ'ուզենայի յիշեցնել այն զլխաւոր պատմական դէպքերը, որոնք մեզ բերին Մայիսի 28ի յայտարարութեանը: Պէտք է, որ մեր նոր սերունդը իմանայ եւ հասկանայ, որ Մայիսի 28ը ո՛չ թէ պատահական մի դէպք է եղել այլ բնական եւ պատմականօրէն անհրաժեշտ եւ անխուսափելի մի ելք մեր ազգային կեանքի: Ես առանձին բայտ ունեցայ լինել ոչ միայն տկանատես, այլ նաեւ անմիջական մասնակցող եւ անդամ այն բոլոր քաղաքական ժողովներու եւ քաղաքական դէպքերու, որոնք պահուցան Մայիսի 28ի յայտարարութեամբ: Ի հարկէ ազատագրական շարժումը մեր ազգի մէջ գոյութիւն ունէր երկու դար առաջ: Մի շարք մարդիկ զրջով, խօսքով քարոզում էին ազատութիւն: Հաղարաւորներ կուտւում էին կուի դաշտում պաշտպանելով մեր ազգայիններու իրաւունքները եւ կեանքը անդամ:

Իշխանակութիւնը մօտ յիսուն տարի առաջ կազմուեցաւ մեր դատը պաշտպանելու համար: Այս բոլորը իբրեւ հետեւանք ունեցաւ հայ ազգային զգացումի արթնացումը, որ հեղզհեղէ ստանում էր որոշ պահանջներու ձեւակերպումը:

Բերլինի համադումարը Թուրքիոյ Հայերուն համար եղաւ առաջին քայլ: Բարենորոգումներու ծրագիրը եղաւ երկրորդ: Իսկ Ռուսիոյ Հայոց համար առաջին անգամ ներկայացաւ հնարաւորութիւն արտայայտել իրանց պահանջները 1906 թւին: Երբ Ռուսաստանում պատահեցաւ առաջին յեղափոխութիւնը եւ կառավարութիւնն զգաց անհրաժեշտութիւնը թոյլ տալու բոլոր ազգերուն ներկայացնել իրանց ազ-

դային պահանջները, — հաւաքուեցաւ Թիֆլիսի մէջ առաջին Հայկական Համագումար եւ կազմուեց «Հայկական պահանջները» ցանկ։ Այս Պապազանեանը եւ եւ խմբադրեցինք մօտ քսան պահանջներ, որոնք ստորագրուեցին մօտ տասը հազար մարդկանց կողմից եւ ներկայացուեցան կառավարութեանը։ Համագումարը, որը չափազանց բազմամարդ էր, ներկայացնելով այս դիմումը, պահանջում էր շատ չափաւոր բաներ, օրինակ, թողնել հայ զինւորներուն ծառայել Կովկասում, պահպանել որոշ իրաւունքներ հայ դպրոցներու, ապահովել քոչւորներու անկախութիւնը, մտցնել որոշ տեղական ինքնավարութիւն եւայլն։ Բայց դա առաջին քայլն էր հայկական ինքնորոշման։ Դրանից յետոյ եկան բազմաթիւ «Հայկական համագումարներ», եւ տարիներ ընթացքում պահանջները դառնում էին աւելի ուժեղ, աւելի կարեւոր եւ ամէն անգամ զգացում էր առանձին անհրաժեշտութիւն ստեղծելու Կովկասում ազգային հողամաս, — հայկական մի երկիր։ Պէտք է ասել, որ Հայերը ապրում էին Վրաստանում (400-000 հոգի), Ատրէշիցանում (մօտ 200-000 հոգի), Հիւսիսային Կովկասում, իսկ Երեւանեան նահանգում խառնուած Թուրքերի հետ։ Ազգային հողը ստեղծելու համար ծրագրում էր փոխել վարչական սահմանները նահանգներու եւ դաւառներու։ Մենք ուզում էինք մտցնել ազգային տնտեսական ինքնավարութիւն, որի անունն էր — Չեմսուփ։ Մի խօսքով 1914-1915 թէին, այսինքն տասը տարի առաջին ժողովից յետոյ արդէն պարզ խօսւում էր հայկական հողը ստեղծելու մասին։

Դայիս է պատերազմ։ Կազմւում են հայ կամաւորական դուռներ։ Գրաւուած է Տաճիհաշառատանը։ Արդէն խօսւում են հայ ինքնավարութեան մասին։ Յանկարծ 1917 թէին դառնանք բռնկւում է երկրորդ ուղևական յեղափոխութիւնը։ Նորից Ազգային Խորհուրդը գրաւում է ընդհանուր ուղագրութիւնը։ Նա պլուս է կանգնում հայ ազգային շարժմանը։ Ի հարկէ նորա ոգին եւ ոյժը — Հ. Յ. Դաւնակցութիւնն է որ արտայայտում էր հայ ազգի կամքը եւ ոյժը։ Այնանք ուղևական երրորդ յեղափոխութիւնը տայիս է իշխանութիւնը մեծամասնականներին։ Ռուսական բանակը թողում է Կովկաս։ Մենք մնացինք մենակ։ Սկսում է հերոսական չրժան մեր ազգի համար։ Նախ Կովկասը յայտարարում է իրան անկախ Ռուսաստանից (ապրիլ 1918 թէին)։ Դա — Տրապիզոնի բանակցութիւններից յետոյ, որ տեղի ունեցան փետրուար մէկից մինչեւ ապրիլի մէկը։ Բայց եւ նորից կովկասեան անկախութեան ընթացքին, որ տեւեղ մօտ մեզ չարաթ, զգազուեց, որ Կովկասի ազգեր ունեն արդէն ինքուրոյն դէմքեր, առանձին չափեր, տարբեր ձգտումներ, — մի խօսքով առանձին պետական դէմք, — եւ Մայիսի 28ին, ունենալով արդէն սեփական հող, բանակ, կառավարութիւն, մենք հռչակեցինք Հայաստանի անկախութիւնը։ Իսկ յետո՞յ։ Յետոյ սկսեցան շնորհիւ մեր թաժ բանակի, Դաշնակիցներու աջակցութեանը եւ մեր աննման ազգի ինքնազործութեանը եւ Հայ Յեղ. Դաշնակցութեան ջանքերուն, շինարարական պետական աշխատանք, զանազաններու ընդարձակումը եւ իրբեւ պաակ

մեր աղագլին կեանքի — Մայիսի 28 — 1919 թւի — Միացեալ Հայաստանի հռչակումը: Դա վերջին օդակն էր այն չղթացի, որը սկսեց գարեր առաջ եւ գեռ հեռու է այն օրը, երբ հայ աղզը կարողանայ իրան զգալ հանդիստ եւ բուսարարած իրա քաղաքական պահանջները մէջ:

Այսօր, այս հանդիսաւոր օրը, երբ մենք տօնում ենք մեր անկախութեան 20րդ տարեդարձը, ես ուզում էի ցոյց տալ, որ Մայիսի 28ը պատահական պատմական պէպերու հետեւանք չէ, — այլ բնական եւ անխուսափելի երեւոյթ է, որ մի օր պիտի պատահէր: Բոլոր աղզերը, որոնք ապրում են աղագլին անկախութեան զաղախարով, — հասնում են իրանց նպատակին երկու ուժերու ներդաշնակ դործակցութեամբ՝ սեփական ուժի եւ արտաքին նպաստաւոր պայմաններու: Զեւեր, Ահագիր, բայթիկեան աղզեր, Ֆինլանտացիք, Արարներ եւ ուրիշ աղզեր, որոնք վերջին մեծ պատերազմից յետոյ կարողացան վերսկսել իրանց աղագլին կեանքը — դարերով պատկանում էին օտար աղզերու — Ռուսներուն, Գերմաններուն, Տաճիկներուն, Աւստրիացիներուն, — եւ միացած ուժերով ապառեցան: Մենք էլ նրանց շարքում էինք: Նրանք աւելի բաղաւոր եղան, քան թէ մենք: Ոչ թէ նորա համար, որ մեզ պակասում էր ներքին ուժ կամ պատրաստութիւն — ո՛չ, — պատճառը այն էր միմիայն, որ նրանց համար արտաքին պայմանները եղան աւելի նպաստաւոր: Բայց, ոչինչ: Թէեւ մեր փողովուրդը արդէն 24 տարի ապրում է ահաւելի պայմաններու մէջ եւ տեսաւ ջարդ եւ պատերազմ, հալածանք, որբերու ահալին սերունդը, աղքատութիւն, աքսոր, զաղթականութիւն, սարսափելի ուժիւներ եւ ամէն տեսակ զրկանքներ, — մենք լի ենք ոչ թէ յոյսով, այլ եւ համոզումով, որ մեր իսկական անկախութիւնը գեռ պիտի գալ եւ մեր աղզը պիտի հաւաքել Միացեալ եւ Ազատ Հայաստանի մէջ:

Կեցցէ այս լուսաւոր օրը:

Այդ որմերուն տակն են, հիմնաքարերու հուսար, եւ մութին մէջ խողովմահճ՝ Անոնք որ օր ո՛ր, փռարի օր մը, պատմութեան մը, օր մը հերոսութեան, Զարիթին օրէնքները պատուելին արդարութեան առաւօտի մը ի խնդիր, Անոնք որ իրենց անձը զոհել ուզեցին Գաղութարին խորանին առջեւ կանգուն, Անոնք որ Յշնամիի սուրին զիմաց, մեր կեանքին համար, իրենց սուրը շողացուցին:

«Հայորդիները», Գ. Շարք

ՍԻԱՄԱՆԹՕ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ Կ'ԸՍԷ...

Եթէ ուրիշ որ եւ է արժէք մէկդի դնէինք, միայն կոռւած բլլալու իրողութիւնը բաւական էր, որպէսզի մարդիկ երկիւղածութեամբ խոնարհէին Մայիս 28ի յիշատակին առջեւ:

Եւ ի՞նչ կուէ... Նոյն իսկ եթէ միայն ինքնապաշտպանութեան համար մղուած բլլար:

Միայն մեր մէջ է որ մարդիկ շուտ կը մոռնան անցեալը, կամ բանդիտութիւն կը սեպեն «պատահմունք»ի, «դէպքերու զատաւորման» վերադրել անվիճելի նուաճումներ եւ փաստեր:

Եւ միայն մեր մէջ է որ նոյն իսկ թափուած արեան խորհուրդը կը շփոթեն առօրեայ խմատակութեանց հետ:

Ո՞վ կրցաւ նկարագրել այդ օրերը, — 1918ի սկիզբէն մինչեւ Մայիս 28: Ո՞վ պիտի կրնար պատկերացնել, այսօր, այն ահաւոր հեռանկարը, որ կը սպառնար արարատեան դաշտն ալ խեղդել արեան գետերու մէջ:

×

Թնդելով Երզնկան ու Կարինը, Թշնամին կը խոյանայ դէպի Կարս եւ Ալեքսանդրապոլ: Կը սրարուին այս երկու քաղաքներն ալ, իրրեւ հետեւանք զիւլային դաւերու: Հայկական զօրքը երկուքի բաժնուած, կը նահանջէ դէպի Ղարաբաղիսէ եւ Բաշ Արարան:

Թշնամին լրացած էր ոչ միայն իր անարգել յառաջխաղացութեամբ եւ արխանաժարաւ ակորժակներով, այլ եւ նոր ուժերու կուտակումով: Կսկ հայկական զօրքը, արդէն սակաւաթիւ եւ պաշարուած, կը ներկայացնէր ցիրուցան եւ ուժաւորու վիճակ մը:

Ականատես մըն է որ կը պատմէ (րժ. Յ. Մելիքեան, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925 մայիս) .

— «Մայիս 21ին գնացիմ Էջմիածին, զօր. Սլյիկեանի մօտ, խնդրելու որ նկատի առնելով մեր գնդի կրած նեղուքիւնները, սկըսած երգնկայէն մինչեւ այստեղ, մի փոքր հանգիստ տուի գնդին»:

Զօրավարը պարզելով կացութիւնը, կը անդեկացնէ Դանիէլ Բէդփիրոսեանի յաղթանակը Իդդիլէն դէպի Սարգաթապատ, նաեւ Դրոյի յաջողութիւնները Բաշ Արարանի մէջ: Եւ կ'աղաւարտէ .

— «Այժմս մեզ համար կեանքի եւ մահու հարց է դրուած. այսօրեղ է որ մեմ պէտք է զարմեմ հանիկների հետ. ուստի հանգստի մասին խօսք լինել չէ կարող»:

Նոյն գիշերն իսկ հրաման կը տրուի որ այս գունդը առտուն կանուխ անցնի Սարդարապատ: Գարեգին արք. ալ կրակոտ ճառ մը կը խօսի,— գէշի մարտ:

Կոհ'ւ, կոհ'ւ, կոհ'ւ թո՛ղ պայմաններու մէջ:

—«Օղը բաւականին տաք էր. ջուր չկար. ծարաւը սոսկալի տանջում էր զինուորներին: Ճանապարհին պատահում էին փոս քայրեր, ձիու սմբակների հետքեր. որոնց մէջ մնացել էր անձրեւի ջուր: Զինուորներն ագահաբար քափում էին դրանց վրայ եւ ջուրը ծծում: Որքան աշխատում էի քոյլ չտալ այդ հակառոյջասպահական փայլն առնելու, չէր յաջողում ինձ: Վերջը ծարաւից հարկադրւած, ես էլ գիմեցի նոյն միջոցին, մի փոս քարի մէջ եղած ջուրը ագահաբար ծծելով»:

Գրողը գրազէտ չէ, որպէսզի գունաւորէր պատկերը: Միայն իր տեսածն է որ կը նկարագրէ: Եւ միայն իր գունդին մասը: Այն ալ չափազանց համառօտ եւ տգիտ:

Իսկ անդին, թո՛ղ վիճակի մէջ էր Երեւանը, որ ոչ վախճելու ելք ունէր Թշնամի գրոհին առջեւ, ոչ ալ որ եւ չյոյս՝ արտաքին օգնութեան:

Նորէն ահանաւոր մըն է որ կը պատմէ (Ա. Աստուածատրեան, «Վէպ» 1935, քիւ 9) .

—«Երեւանի ու նրա շուրջը խմբուած հայուքիւնը մահու եւ կեանաց պայքարի էր ելել իր դարաւոր ու նամարդ քշնամու դէմ, որ էկել ու բախում էր վաղարշապատի դռները: Ժողովուրդների կեանքում լինում են վայրկեաններ, որոնք խորքից ալիսում են նրա հոգին ու անջնջելի կերպով տպաւորում յետագայ սերունդների յիշողութեան մէջ: Վայրկեաններ, երբ ժողովուրդը հանդէս է բերում բարոյական հոյակապ կորով, երկաթէ կամֆ, բազկի անյաղքելի ուժ: Ամէն մի ժողովուրդ իր պատմութեան ընթացքում ունեցել է հերոսական դրուագներ, բայց կան հերոսութիւններ որոնք հաւասար են հրաշքի: Ըստ ամենայնի բնական պէտք է համարուէր, երբ Երեւանի հայուքիւնը պարտուէր Սարդարապատի տակ: Եւ ոչ մէկ լեզու հնարաւոր կը համարէր դատապարտութեան խօսք ասել նրան. — Բոլոր պայմանները դասաւորուէր էին յօգուտ Տանկիների եւ ի վնաս Հայերի: Անգամ այսօր, տարիներ յետոյ, մարդ առանց ներքին դողի անկարող է յիշել նոյն օրերի յուսահատական, դժոխային պայմանները: Աշխարհից կտրուած, շրջապատուած հագարաւոր անտուն եւ անտեղ հարազատներով, պարեմաւորման դժոխային կացութիւն, հաղորդակցութեան ձգբալի միջոցներ, ոչ մի տեղից ոչ մի միջոցաւան, յուսատու ձայն, ու դրա փոխարէն՝ հառաչանքներ, արտասուքներ, անվերջ վիշտ: Երեւանի գործիչները մնացել էին խաւալում. նրանց ունեցած տեղեկութիւնները աւելի հեռուն չէին գնում, քան Երեւանի այն օրերու իշխանութեան սահմանները: Խնջ էր կատարում այդ սահմաններից դուրս՝ անյայտ էր: Բոլոր դռները գոց էին, բանալիները՝ քշնամու ձեռքը: Հնարաւոր էր մտածել յաղթութեան մասին: Երեւանում ոչ ոք այդ մասին չէր մտածում: Ինք-

նապաշտպանութիւն,— այդ էր միակ մտահոգութիւնը. քոյլ չտալ ար Տանիկը աւելի յառաջանայ, մոնի Երեւան եւ ազատ մնացած հայկական շրջանները»:

Ուրեմն, այդ համատարած անստուգութեան եւ յուսահատութեան մէջ, կը տրուի յանդուգն վճիռ մը,— կոխել, որ եւ է դնով:

Եւ կը զանուի մղիչ, վարիչ ուժն ալ: Նոր օրերու բառով՝ «Առաջնորդ»ը— Արամ:

Պատմութիւնը կ'ըսէ թէ հայկական ուժերը կռուեցան ճակատ ճակտի, մոլեղնօրէն, եռապատիկ աւելի զօրաւոր եւ կանոնաւոր բանակի մը դէմ:

Բժ. Մարտիկեան 10-200 կը հաշուէ հայկական զօրքը, Սարգսրապատի դաշտին վրայ, 16 մեղանոթով: Ուրիշ աղբիւրներ ալ կը հաստատեն թէ այդ ճակատադրական օրերուն, հայկական զօրքին թիւն հղած է 12-000, թրքականը՝ 35-000, անշուշտ շատ աւելի վարժ եւ սպառազէն:

— «Որոշուած օրը, Մայիս 22ին, սկսաւ շատ ուժեղ կռիւ: Մեր բանակը երբեմն պառկում, երբեմն գնդակների տարալի տակ վազում էր դէպի Տանիկները: Հրացանների, գնդացիների համագործակցութեամբ, քնդանօթների գոռոցները քնդացեւում էին օդը: Հրասն ֓ա. շայեանի հետ կանգնած էի մի բարձր տեղում: Դիտակով նկատում էիմք թէ ի՛նչպէս մեր քնդանօթները թշնամու շարքերը յառաջ էին բերում աւերածութիւններ:

... Երեկոյեան ժամը 5ին կռիւը դադարեց մեր փառաւոր յաղթանակով:

Նոյն օրը, Բաշ Աբարանի ուղղութեամբ մեր զօրքը մեծ յաջողութիւն էր ունեցել եւ Տանիկներին բռնել մինչեւ Ալեքսանդրապոլ:»

Մայիս 28ին ընդհ. Սպարակոյտը կը հաղորդէր պաշտօնական գեկոյցով մը.

— «Թուրքերը երեք օրուան կռիւներից յետոյ, ջարդուած են եւ նահանջում են հապնեպոլ: Մեր զօրամասերը քայլ առ քայլ հետապնդում են նրանց: Ոգեւորութիւնն անբերական է»:

Կռիւի այս թափը պիտի տանէր մինչեւ Ալեքսանդրապոլ, երբ զինադադար հռչակուեցաւ, Պաթումի մէջ սարքուած խաղերով:

Կրնայի՞ն յաղթել, Ալեքսանդրապոլին ալ ետ տանել, եթէ չպատահէր այս անակնկալը:

Հարցը այդ չէ. այլ կռուելու անդը: Ինքնապաշտպանութեան թափը: Յաղթելու վճռականութիւնը, որուն մասին երբեք չեն խօսիր փոքրօրի եւ թերխաշ մարդիկ, երբ պատմութիւն սերտել կը կեղծեն:

**

Պատմութիւնը կ'ըսէ թէ հայկական ուժերը կը բաղկանային Ժողովուրդի բոլոր խաւերէն: Առանց դասակարգի կամ դասանանքի խտրութեան:

Մէկ խօսքով, համաժողովրդական ուժ մը, որ տարերային թափ կը ստանայ, ինքն իր մէջ կը տաճնապատկուի, զարնելու եւ զարնուելու գիտակցութեամբ:

Ի վերջոյ չմոռնանք որ այդ ուժը կաղմուսած էր դարերով ստորկուլթեան եւ ջլատման դատապարտուած ժողովուրդի մը զաւակներէն, իսկ իր գիմացը կը դռնուէր դարերով սպառազէն եւ ռազմապաշտ պետութեան մը բանակը:

Պատմութիւնը կ'աւելցնէ թէ արպիւնքը յարգանք ներշնչեց նոյն իսկ թշնամի հրամանատարին:

Արդ, միայն այս պարագան բաւական չէ՞ր, որդէսկի մարքիկ ճգնէին ոչ թէ մոռացութեան տալ, նոսմացնել կամ խեղաթիւրել Մայիս 28ը, այլ աւելի ուժգնօրէն եւ գիտակցօրէն պահմացնել, արծարծել եւ ողջունել զայն, իրրեւ ասող մը լուսաճաճանչ: Իրրեւ մարմնացեալ խորհրդանշանը քաջութեան, վճռականութեան, յանդգնութեան եւ յաղթանակի:

Ո՞ւր է տեսնուած որ ժողովուրդի մը զաւակներուն մէկ մասը վիճի միւսին հետ, իր սեփական փառքը օրուան եղանակներուն համաձայն տարփողելու կամ նոսմացնելու համար:

Եւ ի՞նչպէս կ'արելի է խօսիլ այսօրուան կամ վաղուան հայրենիքի մասին, դատ վարել յանուն այս ժողովուրդին պատապարտութեան, երբ այնքան շուտ կը մոռնան նոյն իսկ երէկուան պատմութիւնը:

Ո՞րքան ճիշդ է ասածի կարգ անցած խօսք մը, — Ամէնէն շուտ կորսուելու դատապարտուած են այն ժողովուրդները որ կը կորսնցեն իրենց յիշողութիւնը:

Բարեբախտաբար, բուն ժողովուրդը չէ որ կորսնցուցած է իր յիշողութիւնը, այլ անոր «ուսումնական» դասը: Անոր ալ մէկ մասը:

Ոչինչ: Պահակները արթուն են: Աւելի գիտակից եւ հզօր՝ քան տարի վերջն ալ, մինչ կ'արմիր ատաքեայներուն — ներքին դաւադիրներուն — իմաստութիւնը չկրցաւ փրկել ոչ իսկ իրենց կեանքն ու պատիւը...:

ԱՌԿԱՅՑ ՃՐԱԳ

Յաղթանակի գիշերն է այս տօնական.—

Հա՛րս, եղ լեցուր ճրագին.

Պիտի դառնայ կռիւէն տըղաս յաղթական.—

Հա՛րս քիթը առ պատրոյզին:

§1)

Մայլ մը կեցաւ զըրան առջեւ, հորին բով.—

Հա՛րս վառէ՛ լոյսը ճրագին:

Տըղաս կուգայ ծակատն հրպարտ դափնիով.—

Հա՛րս, քե՛ր ճըրագը շեմին:

Բայց... սայլին վրայ արիւն եւ սո՞ւգ քեռցնր են...

Հա՛րս ճրագդ ասդի՛ն երկարէ:

Հերոս տըղաս հոն զարնւա՞ծ է սըրտէն.—

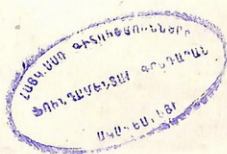
Ա՛խ, հարս, ճըրագըդ մարէ՛...

* Հեթանոս երգեր *

ԴԱՆԻԷԼ ՎԱՐՈՒԺԱՆ

Չափեմ աշ (նստած) .- 1. ԴԻՕ, Բաշ Աբարանի զօրաբաժնի հրամանատար . 2. Զօրավար Միլիկեն, Մար-
 դարապատ - Բաշ Աբարանի նախաձեռնող ընդհ. հրամանատար . 3. Զօրավար ՆԱԶԱՐԲԷԿԵՆ, սպարապետ
 հայկական բանակի, ընդհ. զեկավար Դարաբեկյանի նախաձեռնող . 4. Զօրավար ԴԱՆԵՆԷ, ռեգի փորձի-
 են, Մարդարապատի զօրաբաժնի հրամանատար :

202
1938

Ս. ՎՐԱՑԵԱՆ

ՍԱՐԳԱՐԱՊԱՏԻ ՀՐԱՇԲԸ

Այն օրերին Ռուսաստանը քաղաքացիական կռիւներով էր բռնուրւած, եւ կովկասեան ճակատի բանակը ՀԵԼ էր դէպի տուն: Յաղթական էր թիւրք-զերման զինակցութիւնը:

Կովկասեան ժողովուրդները մի պահ մնացին իրենք իրենց, մէն-մենակ: Եւ ուսի մտրակով զսպւած միջցեղային ատելութիւնն ու կիրքը, յանկարծ, պոսթիկացին հիւսիսից հարաւ, երկրի ամբողջ տարածութեան վրայ:

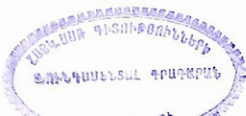
Հայ, թուրք, վրացի, յունական ցեղեր կատաղի մոլեղնութեամբ միմեանց դէմ կ'այն: Եւ մինչ որանք իրար էին յօշոտում, Վէհիբ փաշայի զումարտակները քայլ առ քայլ մօտեցան Կովկասի դռներին: Բնական երգնական ու Բարերգը, Կարինն ու Տարօնը: Ապա՝ Սարըզամիչ, Բաթում, Կարս եւ Ալեքսանդրապօլի երկաթուղային հանգույցը:

Վէհ, նախանձ, զաղտնի դաւեր Թիֆլիսի Սէյմում: Տրապիզոնի եւ Բաթումի անպտուղ բանակցութիւններ: Թիւրք յաղթական իր կամքն է թելադրում Կովկասին, որի խայամ դաւակները արտատրոփ անձկութեամբ սպասում էին հարազատ հաւատակիցներին աղատարար պալատեան:

Ողբերգական օրեր Հայաստանի համար: Իսպառ կտրած արտաշխարհից: Մենակ ու յբւած: Զախջախւած եւ անօղնական: Ամէն կողմ աւեր ու անար: Որք ու զաղթական: Ողբ ու կական: Սով ու համաճարակ հիւանդութիւններ: Պարտութիւն եւ մահ: Հայրց աշխարհը՝ մեռելների կղզի, համատարած զերեկամնատուն: Իսկ Վէհիբ փաշայի զումարտակները զրաւել են Շիրակը, Արադածոտներ, մտել են Արարատեան դաշտ եւ արաղ շարժումով մօտենում են Էջմիածնին ու Երեւանին:

Ո՛ր մի տեղից ո՛չ մի յոյս: Փախու՞սա: Բայց ո՛րք: Թիֆլիսի ու Բաղի ճամբաները՝ փակ: Պարսկաստանի երկաթուղին ապստամբ շարուրդների ու նախիջևանցիների ձեռքը: Իսկ հարաւից եւ արեւմուտքից՝ թիւրքն է խուժում՝ վրէժխնդիր ու կոտորող: Մահ ու մահ — ուրիշ ելք չկայ:

Ու յանկարծ. «Հայե՛ր, շտապե՛ք հայրենիքը ազատելու», որտապ ընդհանուր յուսալքութեան մէջ Զօրավար Սիւրիկեանի ձայնը:

Յաւախեալ տանջուող ու միշտ կենսունակ ու յաղթական Հայի ոգին է խօսում այդ օտարացած ու նոր միայն, տառապանքի ծովում իր ազգային ինքնութիւնը ճանաչած հայ զօրավարի բերանով։—

«Հայեր, շտապեցէ՛ք հայրենիքը ազատելու։

«Հասել է ըսպէն, երբ իւրաքանչիւր Հայ՝ մոռանալով իր անձնականը, յանուն Մեծ Գործի՝ հայրենիքի փրկութեան եւ իր կնոջ ու աղջիկների պատուի պաշտպանութեան պէտք է զօրժ դնէ իր վերջին ճիգը՝ թշնամուն հարւածելու համար։

«... Հայեր, ժամանակը չէ դանդաղելու։ Մինչեւ յիսուն տարեկան ամէն տղամարդ՝ զէնքի՛ տակ։ Ես պահանջում եմ ամենքից ներկայանան սեփական զէնքով ու փամփուշտներով հայրենիքի պաշտպանութեան համար։

«Հայուհիներ, յիշեցէ՛ք հինգերորդ դարու փառկասուն տիկնանց, որոնք ողևորեցին իրենց ամուսիններին զէպի Մեծ Գործը, անմահ Վարդանի կուսների ժամանակ։ Հետեւեցէ՛ք նրանց օրինակին։ Խրախուսեցէ՛ք ու զէպի կուի՛ւ մղեցէ՛ք ճակատ դնալուց խուսափող վախկոտներին։ Հաւաքեցէ՛ք ռազմամթերք, հաց, հագուստ եւ ուրիշ մթերքներ...»

«Ոտքի՛ ելէք։ Դէպի՛ սրբազան պատերազմ։»

Եւ հինգերորդ դարու ողբով ներշնչուած այս կոչը անարձագանդ չմնաց։ Շարժւեց, մէկ մարդու պէս ոտքի ելաւ ողջ Արարատեան դաշտի ժողովուրդը, յաղթելու վճռական կամքով։ Ազատութիւն կամ Մահ։ Ազատութեան սրբազան հօւրը ողևորիսց ամէնքին։ Եւ երբ թիւրքական զօրքերը, հետեւելով երկաթուղու ղծին, երեւացին մի կողմից՝ Սարգարապատի մօտերն ու Արալածի լանջերին, իսկ միւս կողմից՝ Փամբակի ձորում, իրենց առջեւ դտան առեւծասիրտ հայութեան երկաթէ կուրծքը։ Եւ կատարւեց Սարգարապատի հրաշքը։

Պատմութիւնը ասում է․

«Արարատեան դաշտի ժողովուրդը մի մարդու պէս ոտքի է կանգնում։ Գործում են ամէնքը։ Ազգային խորհուրդը վարում է բանակի լրացման, կազմակերպման եւ մատակարարման գործը։ Հրամանատարութիւնը կարգաւորում ու բարձրացնում է զօրքի մարտական ուժը։ Զօր․ Սիւրիկեանը մի շարք հրամաններով ու կոչներով խրախոյս է ներշնչում ղեկավարներին ու հասարակութեան։ Ամէնքը լծւում են թիկունքային աջխառանքի։ Կանայք, օրիորդներ՝ ուռուլիք, ծխախոտ, վիրակապներ՝ են պատրաստում։ Հոգեւորականութիւնը խաչ ու քարովով մտնում է ժողովրդի ու զօրքի մէջ։ Գարեդին Եպ․ Յովսէփեանը շրջում է մի մասից միւսը եւ իր հրաշունչ ձայներով բարձրացնում է զօրքի սրտապարտութիւնը։ Կրկնում էին Վարդանանց պատմական օրերը» ...

Հայոց ուժերը բաժանւած էին երկու մասի․ Բաշ-Արարանի ճակատի պետն էր Դրօն, Սարգարապատի ճակատում՝ Դանիէլ Բէդ Փիրումեանը։ Զօրքերի ընդհանուր հրամանատարն էր Զօր․ Սիւրիկեանը։

Կռիւնքը սկսեցին Սարգարապատում... Մայիս 23ին Զօր․ Սիւրիկեանը տւեց հակադարձակման հրաման։ Հայկական ուժերը նեւ-

ւեցին առաջ: «Բռնկւեց կատաղի ճակատամարտները երկար մի շարք: Թիւրքերը ցոյց տւին յամառ դիմադրութիւն՝ անցնելով բազմաթիւ հակայարձակումների... Որոտում էին թնդանօթները, որոնց գոռոցը հասնում էր մինչեւ Երեւան, ուր նոյնպէս տիրում էր տենդոտ եռ ու վեռ: Թիկունքից սալլերով, էշերով, ձեռքերով սաղմամթերք էին հասցնում կռուողներին՝ հաց, ծխախոտ, խմելու ջուր... Բազմաթիւ կամաւորներ՝ ծեր ու երիտասարդ՝ սաղմամթակառ էին շտապում: Ծակառիկ զինուորը չէր միայն — ամբողջ երկիրը մի մարդ, մի շունչ դարձած՝ կռւում էր մահացու թշնամու դէմ:

«Մայիս 24ին Թիւրքերը դիմեցին փախուստի: Մերոնք հալածեցին ուղեւորւած... Յաղթութիւնը մերն էր»...:

Տաք ճակատամարտներ նաեւ Ղարաբլիխայում ու Բաշ-Արարանի ճակատում: Այստեղ էլ կռիւները տևեցին մի քանի օր, բայց Դրօի հմուտ ղեկավարութեան տակ Հայերը յետ շարտեցին թշնամուն Արարանի բարձունքներից:

Մայիս 28ին ամբողջ ճակատի վրայ, Սարգարապատից Բաշ-Արարան, Թուրքերը նահանջում էին անկարգ: «Թիւրքերը, երեք օրւայ կռիւներից յետոյ, ջարդւած են եւ նահանջում են հապճեպով... Մեր զորամասերը քայլ առ քայլ հետապնդում են նրանց: Ուղեւորութիւնը աներեւակայելի է», — հաղորդում էր Զօր. Սիլիկեանի սպայակոյտը:

Թիւրք զօրքը փախչում էր եւ Հայը հալածում: Այլեւս փոխվրբէժի մասին էր մտածում Սիլիկեանը. յետ առնել Ալեքսանդրապոլը, յարձակւել ու վերադարձել Կարսը:

Սարգարապատի յաղթութեան յաջորդ օրն իսկ, Մայիս 29ին, նա մի նոր կոչ ուղղեց ժողովրդին. —

«Հայեր: Մեր քաջարի զօրքերի հերոսական զործունէութիւնը շարունակւում է, եւ Թիւրք զօրքերը նահանջում են:

«Մենք պէտք է յետ առնենք Ալեքսանդրապոլը, որը այնպէս նենդօրէն գրաւեցին Թիւրքերը:

«... Մի՛ դանդաղէք, Հայեր: Ծառայով խմբեցէք խիտ ու համերաշխ շարքերով, վստեցէ՛ք թշնամուն մեր հայրենի արիւնյաների հողից, եւ թո՛ղ ձեզ հետ լինի ձեր յետնորդների օրհնութիւնը:

«Դէպի՛ զէնք բոլորդ:

«Դէպի՛ Ալեքսանդրապոլ:» *)

Եւ, իսկապէս, Արարատեան Աշխարհը այդ օրերին տպւում էր Ալեքսանդրապոլը վերադարձելու տենդով: «Մի երեք-չորս օրից յետոյ մենք կը հասնենք մեր նպատակին», վստահացնում էր Սիլիկեանը: Եւ ամէնքը հաւատում էին:

Եւ մինչ հայկական բանակը սպառնաւորում էր նոր յարձակման, հասաւ սպարապետ Նալբարէզեանի հրամանը. —

*) Բոլոր մէջբերումները առնւած են մեր «Հայաստանի Հանրապետութիւն» գրիքից, էջ 118-23:

Բաթումում ստորադրւած էր հաշտութեան դաշնագիր Օսմանեան կայսրութեան եւ Հայաստանի Հանրապետութեան միջեւ: Պէտք էր վար դնել զէնքերը...

Մոխրներէ եւ տառապանքի միջից ծնունդ էր առնում Մանուկ Հայաստանը: Փոքր, հիւժւած, «անձեւ քաօսի եւ աւերակներէ կոյտ», բայց — Հայաստանի Հանրապետութիւն: Առաջին անգամ, դարերի ստրկութիւնից յետոյ, Հայը կոչւում էր պետական կեանքի եւ Հայաստանը դառնում էր անկախ պետութիւն: Եւ Հայաստանի անդրանիկ խորհրդարանի առաջին նախագահ Աւ. Սահակեանի բերանով հայ ժողովուրդը յայտարարում էր աշխարհին իր վճռական հաւատը. — «Երկրի սահմանները քարացած չեն կարող մնալ միշտ. ես հաւատում եմ, որ մեր երկրի սահմանները կ'ընդարձակւեն կեանքի երկաթէ ուժով»...

Եւ ընդարձակեցին: Հայաստանը նորից տեսաւ վերելքի եւ անկման օրեր: Նոր փոթորիկներ եկան ու անցան: Եւ հիւսիսի Բորէասը դեռ շարունակում է իր սառցէ գրկում կաշկանդւած պահել մեր Հայրենիքը, բայց Հայաստանի Հանրապետութիւնը կայ ու կը մնայ:

«Երկրի սահմանները քարացած չեն»... Քարացած չեն եւ ուէ՛թիմները: Սուլթանների եւ ցարերի գահերի խորտակումը տեսանք. կը տեսնենք եւ Ստալինների բռնապետութեան փլուզումը: Եւ Հայաստանի Հանրապետութիւնը նորից կը տեսնենք ազատ եւ անկախ:

Այս է խորհուրդը Սարգստեանի հրաշքի:

Բ Ա Ք Ո Ւ Ն ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱԽՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՇՈՐԱ ՊԱՀՊԱՆՄԱՆ ՏԵՍԱԿԷՏԻՑ

Համաշխարհային պատերազմը շարունակում էր նոյն կատա-
ղութեամբ...

Օգտուելով պատերազմական դործողութիւններից, տաճիկը իր
վերջին հարուածը աշխատեց իջեցնել հայութեան դլխին: Պատմու-
թեան մէջ չլսուած ոճիրներով լցրեց մեր երկիրը եւ ամէն տեսակ
հրէշային միջոցներով ի չիք ուղեց դարձնել ամբողջ տաճիկահայու-
թիւնը...

Ըստ երեւոյթին կարծես այդ բոլորը հայութեան վերջին դոհա-
բերութիւններն էին լինելու, տաճիկը պարտւում էր եւ մեծ ջարդեր
կրելով իր քայքայուած բանակը քաշւում էր երկրի ներսերը: Նա
պարզել էր արդէն համարեա բոլոր հայկական նահանգները...

Հայութեան կաղմակերպւած բաղուկը հնար եղած սահմաննե-
րում իր դոյութիւնն էր ցուցադրում եւ սրբազան վրէժով լցւած
պատասխանում էր բոլոր ոճիրներին... Ձեռակերպւում էր կարծես
Հայաստանը իր պատմական սահմանների մէջ... դարերով տենչացած
երազը մօտենում էր եւ, կարծես, իրականութիւն էր ուղում դառ-
նալ:

Ստիպեալ կատարեց անսպասելին, սպառնալիտը իրենց էլրծ-
քով պաշտպանող սուսական բոլոր զօրամասերը, ենթարկւելով բոլ-
շեւիկեան աւերիչ սրտապանդային, լքում էին այն բոլորը ինչ որ
երէկ իրենց կեանքի դնով քաջարար զրաւել կամ պաշտպանել էին եւ
անասնական բնազդով բռնւած «գէպի տուն» էին նահանջում, մեր-
կացնելով հարիւրաւոր կիրումէտը երկարող սպորմաճալիտը... Թող-
նելով առաջաւոր դիրքերի վրայ անհաշիւ սպորմաթերք եւ հսկայա-
կան պաշարներ, ստեղծելով թէ սպորմաճալիտում եւ թէ երկրի ներ-
սը մի անպատմելի քաոս...

Սպորմաճալիտի այս քաոսային վիճակը անսպասելի կերպով
վերակենդանացրեց ջախջախւած, թուլացած ու քաղցած տաճիկ
զօրքին. նա այժմ եւ սպորմաթերք եւ սպարէն ունէր, նա կաղուրդել
կարողացաւ եւ չարժեւել սկսեց առաջ:

Հայ փոքրաքանակ զօրամասերը, որոնց վիճակուած էր այդ հըռ-
կայ տարածութիւնը պաշտպանել, դերմարդկային ճիւղեր էին թա-

փում կանգնեցնելու թշնամու առաջխաղացումը, սակայն անկարող էին, նա հարիւրապատիկ անդամ ուժեղ էր :

Տաճիկը ոչ միայն կարողացաւ վերադարձել բոլոր հայկական նահանգները այլ եւ մօտենալով Անդրկովկասի սահմաններին, սկսեց սպառնալ Սարիզամիշին, Ղարսին, Ալէքսանդրոպոլին, Երեւանին :

Որքան մօտենում էր տաճիկը Անդրկովկասին, այնքան աւելի աշխուժութիւն էին սկսում ցոյց տալ Անդրկովկասի թաթարները, որոնք մինչ այդ արտաքնապէս, միանդամայն խաղաղ էին երեւում, սակայն այժմ, աջակից դառնալով մեր թշնամուն, սկսեցին մեղ հարուածել թիկունքից :

Շնորհիւ այդ դաւադիր խաղի մի քանի ամսւայ ընթացքում Անդրկովկասի ամբողջ Արեւելեան մասը՝ Արաքսից սկսած մինչեւ Կասպից Ծով, անվերադարձ կերպով բնիկաւ անիշխանութեան դիրքիւր, միանդամայն արիւնի եւ սովի մատնելով ողջ ազդարնակու-թիւնը...

Ճակատի կողմից դաժան թշնամին, իսկ թիկունքից խարդախ հա-րեւանը մի որոշում միայն ունէին կարծես՝ քնաջնջել եւ փոշիացնել հայութեան այդ մնացորդը եւս :

Օգնութեան եւ ոչ մի յոյս, դաշնակիցները չառ հեռու էին եւ հայութեան մնացել էր միայն իր սեփական բազուկը, որի վերայ ա-ղաւինել էր նա... եւ նա կուտւում էր յանուն իր դոյութեան, յանուն իր հայրենիքի փրկութեան :

Բոլոր այդ կռիւները, մանաւանդ Արարատեան դաշտի, Սար-դարապատի եւ Ղարաքիլիսէի՝ լի են դարմանալի հերոսական դըր-ւագներով, որոնք վերջ ի վերջոյ ստիպեցին մեր թշնամուն հաշի առնել հայութեան ուժը եւ բոտ այնմ վարել իր ռազմական ծրագիրը :

Այդ կռիւների մէջ բացառիկ տեղ են դրաւում եւ Բազուի կռիւ-ները, որոնք թէպէտ տեղի էին ունենում Հայաստանի սահմաններից մի քանի հարիւր կիլոմէտր հեռու տարածութեան վերայ, սակայն ունեցան բախտորոշ դեր Հայաստանի վերաբերմամբ շնորհիւ Բազուի կազմակերպւած ուժի, շնորհիւ Բազուի աշխարհագրական դիրքի եւ շնորհիւ Բազուի բացառիկ քնական հարստութեան՝ նրա քարիւղի : Բազուի այդ դերի մասին է, որ կ'ուզէի կանգ առնել համառօտ կեր-պով :

Դեռ եւս 1917 թւականի վերջերին, երբ սկսւել էր դատարկել ռազմաճակատը ռուսական զօրքերից, Բազուի Հ. Յ. Դաշնակցու-թեան ղեկավար ընկերները, խորը զիտակցութեամբ վայրկեանի ծան-րութեան առջեւ, անհրաժեշտ գտան ի մի ամփոփել Բազուի բոլոր կարեւոր մեծ եւ փոքր ուժերը եւ դրանց հետ միասին կողմել Բազուի ազգային մարմինը, հակառակ նորա, որ Դաշնակցութիւնը ներկա-ացնում էր համարեա Բազուի ամբողջ կազմակերպւած հայութիւնը :

Այդ նպատակով տեղի ունեցած մի շարք խորհրդակցութիւններից յետոյ կազմւեց Բազուի Ազգային խորհուրդը եօթ հոգուց, որի մէջ մը-տան քաղաքի մէջ գտնւած բոլոր հասարակական հոսանքները՝ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը չորս տեղ, Սոցիալ Դեմոկրատ Մեղապա-

խական կուսակցութիւնների հայկական հաստատմէն եւ Հայ ժողովրդական կուսակցութիւնը մէջն ունենալով նաեւ Բազուի այսպէս հռչակած դրամատիքական դասը մէկհական ձայներով, սակայն Դաշնակցութիւնը դիտաւորեալ կերպով հրամարուեց իր մեծամասնութիւնից եւ մնաց երեք ձայնով, մի ձայնը դիջելով դրամատիքական գոտի ներկայացուցչին, որը նոյնպէս հայ ժողովրդական կուսակցութեան էր պատկանում Ազգային խորհուրդը հանդիսանում էր Բազուի Հայոց գերագոյն մարմինը, որի տրամադրութեան պէտք է գրէին բոլոր այդ կուսակցութիւններին նիւթական եւ բարոյական բովանդակ ուժերը :

Որպէս զի ապագայում ներքին թիւրիմացութիւններ տեղի չունենան եւ մեծ կամ փոքր հոսանքների մէջ ձայների առթիւ տարաձայնութիւններ առաջ չգան, Դաշնակցութեան ներկայացուցիչների առաջարկով ընդունեց հետեւեալ կարեւոր որոշումը, որ Ազգային խորհրդի մէջ բոլոր սկզբունքային խնդիրները անցնում են ոչ թէ ձայնների առաւելութեամբ այլ միաձայնութեամբ : Շնորհիւ այդ սկզբունքի, Բազուի Ազգային խորհուրդը իր գոյութեան ամբողջ ընթացքին նրբեք տարաձայնութիւններ չունեցաւ եւ միահամուռ սիրով բոլորը լծւած իրենց աշխատանքին տարան իրենց պարտականութիւնը :

Բազուի Ազգային խորհուրդի այդ ձեւի կազմակերպութեան շնորհիւ միանշանակ ընդմիջող վերացան եւ ներքին մտայնութիւններ քաղաքի հայ աղագրեանկութեան մէջ եւ բոլորը, կարելի է ասել անխնայ կերպով, ենթարկեցին այդ գերագոյն մարմնի հեղինակութեան եւ հրահանքներին :

Բազուի Ազգային խորհուրդի գլխաւոր գերը կայանում էր նիւթայէս եւ ֆիզիքայէս նպաստել ռազմաճակատի գործին :

Դեռ եւս չէր կազմակերպւել Բազուի Ազգային խորհուրդը, երբ Բազու էր ժամանել Համադասպը եւ կամաւորներ էր ցուցակագրում ռազմաճակատ տանելու համար : Շնորհիւ այն ժամանակայ տրամադրութիւնների եւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան աջակցութեան, Համադասպին յաջողեց մի քանի օրում ցուցակագրել մօտ երկու հազար կամաւորներ : Երբ Ազգային խորհուրդը կազմւեց, այդ բոլոր կամաւորների խնամքը իր վրայ վերցրեց, ամէն կերպ աշխատելով զինել եւ զգեստաւորել բոլորին :

Սակայն շնորհիւ նորա, որ յունւար ամսից սկսած հաղորդակցութեան դժերը բռնեցին եւ Բազուն միանշանակ կտրեց Թիֆլիզից ու Երեւանից, անկարելի եղաւ այդ ուժերը դուրս բերել Բազուից եւ նրանք մնացին Բազուի մէջ : Բազու մնաց եւ նոր կազմակերպւած պաշտօնի գումը :

Այսպիսով մօտ չորս հազար կամաւորներ, որոնք բոլորն էլ զինւեցին Դաշնակցութեան գերագոյն ջանքերի շնորհիւ, փոխանակ գրեւոր ռազմաճակատ, ակամայից մնացին Բազուի մէջ :

Նոյն այդ ժամանակները փոքրիկ խմբակներով սկսեցին Բազու

հասնել եւ այլ եւս Բազուից առաջ չկարողացան շարժւել բոլոր այն հայ զինւորները, որոնք յատուկ կարգադրութեամբ դերմանական ռազմաճակատից հեռացել էին եւ պէտք է զնային տաճկական ճակատը:

Այդ զինւորները, որոնց թիւը հասնում էր մօտ չորս-հինգ հազարի, շնորհիւ նորա, որ չէին գտնուում կազմակերպւած զօրամասերի մէջ, ապրում էին չափազանց ծանր վիճակ, ամէն օր սպասելով, որ ճանապարհը շուտով կը բացուի եւ իրենք հնարաւորութիւն կ'ունենան Բազուից անցնելու դէպի տաճկական ռազմաճակատը:

Այսպիսով Բազուի մօտ ուր-իմն հազարի չափ զինւած ուժեր էին կենտրոնացել, որոնք սակայն ռազմաճակատ չէին կարողանում անցնել, շնորհիւ նորա, որ Անդրկովկասի երկաթուղիները անցնում էին բացառապէս թաթարական շրջաններով եւ թաթար ղեկավարութիւնը, տաճիկները ռազմաճակատի գործին ամակցելու նպատակով, միանգամայն փակել էր երկաթուղապիծը հայ զինւած ուժերի եւ ընդհանրապէս երթեւեկութեան համար:

Հակառակ նորա, որ այդ զինւած ուժերից Բազուի եւ շրջակայքի թաթարները մեծ երկիւղ ունէին, եւ զիտակցում էին որ իրենց համար մեծ չարիք են պատրաստում, այնուամենայնիւ ջլատելու համար ռազմաճակատի մեր գործը, նրանք լաւապէս համարեցին այդ միասը կրելու միայն թէ Հայերը չուժեղանային ռազմաճակատի վերայ: Շնորհիւ այս դրութեան Բազուի մէջ կազմեց մի բռուցի՝ որը զերազոյն ճիշդիւ էր պատկերում օր առաջ իջնելու ռազմաճակատ:

Բազուի մէջ եղած զանազան խռիւրները, որոնք անդադար ալեկոծում էին Բազուի այդ ժամանակեայ հասարակական կեանքը, հետաքրքրում էին այնքան այդ զօրամասերին ինչպէս եւ Բազուի Ալզախին թորհրդին, որքան նրանք առնչութիւն ունէին ռազմաճակատի հետ:

Նոյն այդ ժամանակները Բրեստ-Լիւդովսկիի մէջ կնքած Բուլէ-ւիկները անդատու եւ ամօթալի դաշնադիրը զերազանցապէս յուզել էր եւ Բազուի բուլէւիկներին, որոնք որոշ ուժ էին ներկայացնում Բազուի առանձնաշատուկ պայմանների մէջ: Բազուի բուլէւիկները ոչ միայն դատաբեկում էին իրենց ընկերներին այդ ամօթալի գործի համար այլ եւ բացարձակօրէն յայտարարում էին, որ իրենք չեն ընդունում այդ դաշնագիրը եւ որոշում ունեին ամէն կերպ յիմադրելու տաճիկների ներխուժման...

Գլխաւորապէս այդ հոգի վերայ էր, որ հնարաւորութիւն ստեղծւեց միմեանց հետ զորակցելու Բազուի մէջ եղած բոլոր տեսակի զինւորական եւ մարտական ուժերը, որոնք պատրաստութիւններ էին տեսնում օր առաջ շարժւելու Բազուից:

Զուր անցան Բազուի Ալզախին թորհրդի ջանքերը համոզելու Բազուի եւ Գանձակի ղեկավար թաթարներին, որ նրանք հրաժարւեն իրենց սխալ քաղաքականութիւնից եւ արդեւքներ չյարուցանեն, որ Բազուն դատարկւի այդ ուժերից եւ իրենք ապառնեն վտանգաւոր

բռնուցիցից: Նուժա ոչ միայն մնացին անդրդուլելի այլ դարձան անհան-
դուրժելի մանաւանդ Շամբորի դէպքերից յետոյ, երբ ջախջախել էին
«դէպի տուն» մերադարձող ուսանկան զօրամասերը եւ իրենց լաւա-
դոյն կերպով գինւած էին համարում:

Գանձակում կազմում թաթարական զորամասերը Զիաթխանովի ղեկավարությամբ շարժեց դէպի Բաղու, որին պիտի միանային մի քանի վրացական զորամասեր: Մինչ Զիաթխանովը Բիւրղամիր կաշարանում իր զորամասերը կարգի էր բերում ևւ սպասում էր նրանց թիւը հաղթանակ մինչև և հինգ Հաղար ևւ ալլ մասին հեռագրում էր Թիֆլիզի Սէյիմի որոշ անհամներին, Բաղուի մէջ եղած թաթարները շարժեցին մարտի 19ին ևւ չորս օր տեւող ստոկայի կռիւներից յետոյ, որը արժեքաւ թաթարներին աւելի քան երեք հաղար մարդու կեանք, թաթարները պարտուեցին, անկարող լինելով ի չիք դարձնելու Բաղուի մէջ կուտակւած ուժերը:

Շնորհիւ այդ դրութեան Բազուի ուժերը դարձան աւելի սպառնալից եւ աւելի մեծ համարձակութիւն ստանալով, որոշեցին քանդել Բաթարական արգելիչ բոլոր պատնէշները եւ իջնել դէպի հարաւ լիբիկեոս այն կացութիւնը, որին մտանւելու էր Անդրկովկասը թուրքերի ներխուժման շնորհիւ:

Գործը ծանր էր և. պահանջում էր ղեկավարն ու ղեկնորական լուրջ պատրաստութիւններ, որին լծւեցին Բաղուի մէջ եղած ղեկավար տարրերը:

Պարսկական ուղղման հատկից ուսումնական զորամասերը քաշվելուց
 յետոյ մերկացել էր Բաղդադի անդլիական ուղղման հատկի արջ թեւը
 եւ վտանդի մէջ էր ալլ զորամասը, իսկ անդլիացիք խոշոր զորամա-
 սեր չունէին փոխարինելու համար ուսմաների թափուր թաղած վախ-
 զերը:

Այդ դրությունը իրկելու համար Բաղդադի անդլիական հրամանատարությունը դործին է դնում մի քանի կարող սպաներ փոքրիկ զորամասերով, որոնք յարարելություն մէջ պիտի մտնէին Պարսկաստանում գտնուած դանադան ցեղախմբերին հետ, պիտի կազմակերպէին դրանց եւ դործադրէին, համաձայն եղած պահանջի, տաճիկներին զանազան շարժումների ժամանակ: Աւելի լայն ծրարողով Բաղդադից որչա՞ր զորամասով շարժուած է գնեկրալ Դուռնուէրովիլը, որի վերայ գլուած էր երկու կարեւոր պարսկականութիւն՝ սուաջին, վերականգնենէ Բաղլու-Բազդադ, սպարապիւրը, սպահաովիլու համար Բաղդադի զորամասի աջ թեւը, եւ երկրորդ, ինչպէս յայտնուած էր գնեկրալ Դուռնուէրովիլը իր գրքի մէջ, հետեւեալն էր. «Գլխաւոր հարցերից մէկը, որ գեւ եւս ընդհանուր պատերազմից սուաջ մեծ եւ խորը հրմուռութեամբ նախորոշել էին Գերմանացիները իրենց համաշխարհային զերելշխանութիւնը իրականացնելու համար, դա Փոքր Ասիայի տիրակալութիւնն էր, որտեղից պէտք է թափանցէին Ասիայի խորքերը Բալթիկ-Ֆարուս եւկաթնուղիով»:

«Երբ 1917 թ. մարտին Բազդադը Ղրաւեցին Անդլիացիները եւ

նրա վերադարձումը թուրքերի կողմից անհաւանական դարձաւ, Գերմանացիները ստիպւած էին փոխել իրենց նախկին ծրարիրը եւ Ասիայի խորքերը թափանցելու համար ընտրեցին նոր ուղղութիւն՝ աւելի Հիւսիսային կողմից, այսինքն Բերլին-Բագու-Բուխարա:

«Պարզ էր, որ այդ վերջին գործեւակերպի շնորհիւ Անդրկովկասը, Բագուն կարեւոր դեր պիտի խաղային, այդ խակ պատճառով իմ վերայ դրած պարտականութեան նպատակը կայանում էր նրանում որ այդ շրջանում արգելի հանդիսանայի բուրքերի եւ Գերմանացիների շարժումներին»:

Այլ անգամներ իր դրքի մէջ Դուհասէրովը յիշատակում է հե. Բագունի մաքրի մասին, որից չպէտք է բռնի տային Գերմանացիներին օգտելու:

Դաշնակիցները այս միակ պետութիւնն էր, որ իրենց արեւելեան տիրապետութիւնը չլտանդելու համար, շարժւում էր դէպի Բագու եւ դեռ եւս սպրիլ ամսից Բագուի Ազգային Պորհուրդը յարաբերութիւնների մէջ էր մտել եւ աջակցում էր նրանց Բագու մտնելուն:

Այսպիսով շնորհիւ պատերազմական գործողութիւնների Բագուն դառնում էր ընդհանուր պատերազմի կարեւոր վայրերից մէկը, սակայն իւրաքանչիւր ուժ հետապնդում էր իր քաղաքական յատուկ նպատակները:

Բագուի մէջ դառնում ուժերի ձգտումների մասին արդէն առիթ ունեցած խօսելու, անդլիական դօրադարը պարզեց իր կառավարութեան նպատակները, Գերմանացիները յատուկ պահանջներ ունէին, որոնք մտցրել էին Բրեստ-Լիւովսկի պայմանագրութեան մէջ, ներանց համար կարեւոր խնդիրը Բագուի մաքրն էր, որովհետեւ առանց նաւթի չէին կարողանում դարդացնել պատերազմական գործողութիւնները, սպադայ կատաստրոֆից փրկւելու համար նրանց պէտք էր նաւթ եւ անհրաժեշտ էր նրանց օր առաջ հասնել «մաքրի ֆաղափին», ինչպէս իրենք էին իրենց դրութիւնների մէջ անւանում Բագուին:

Եւ որովհետեւ Գերմանացիները անկարող էին որոշ ուժեր բաժին հանել Անդրկովկասի եւ Բագուի համար, այդ դերը պէտք է կատարէին տաճիկները օր առաջ վերցնելով Բագուն: Տաճիկները բացի այդ բոլորից ունէին եւ իրենց որոյն շահերը, այդ ժամանակ երկրասարդ թուրքերի եւ ընդհանրապէս տաճիկների մէջ համաթուրանական զաղափարներն էին դերելխում: Օգոստոսի հիշդին, երբ տաճիկները պարտեցին Բագուի սրտին տակ եւ փոխան, նրանց թուգած զինուորական բոլոր հրամանադրերի մէջ ինչպէս եւ սպանների ու զինուորների անհատական նամակների մէջ միմիայն այդ մտքն էր արծարծւում, որ «մեզ գալիս ենք թուրքիայից միւլաքնիւ մեզ հետ Ակրքէջսնի թաքարին, Սաքքերին, Ալամններին եւ ստեղծելու մի մոր եւ մեծ պետութիւն, որից պիտի սարսի տիրող աշխարհը, սա երապ չէ աշխիւակմութիւն»:

Բազուն գրաւելով, նրանք մեծ հնարաւորութիւններ կ'ունենան ինչ հեշտութեամբ թափանցելու Սարթերի եւ ապա Աղւանների երկիրները: Տեւական կը լինէր այդպիսի մի պետութիւն, դա էական խնդիր է, փաստ է, որ նրանք ոգեւորւած էին այդ գաղափարով եւ դեկալար ուժը այդ ժամանակ այն էր — ստեղծել մի մեծ եւ լայնատարած պետութիւն, իսկ դրան հասնելու համար նրանց պէտք էր օր առօր գրաւել Բագուն:

Երբ տաճկական զորամասերին դաւադրօրէն յանձնեցին Ղարսի բանալիները եւ նրանք անարգել կերպով իջան Հայաստանի սիրտը, դիտակցեցին, որ հեշտութեամբ չը պիտի կարողանան առաջ շարժուել, որ հայութիւնը որոշել էր թանկ ծախել իր կեանքը...

Ղարաբեյիսայի, Բաշ-Ասյարանի եւ Սարդարապատի տակ Հայերի ցոյց տւած դիմադրութիւնը բերեց նրանց այն համոզման, որ լաւագոյնը կը լինէր, եթէ օր առօր ապահովէին իրենց թիկունքը եւ յունիսի չորսին Բաթումի պայմանագրով տաճիկները ընդունեցին կան երկաթուղագծերը, Հայաստանի մայրաքաղաքից 7 կիլոմետր հեռւայն չեղողքայնելու համար, նրանք իրենց ձեռքին պահեցին հայկա-Հայաստանի Անկախութիւնը, սակայն հայկական ուժերին միանդաւուս դրեցին իրենց թնդանութները եւ համաձայն դաշնադրի Հայաստանի հողի վերայով շարժեցին իրենց զօրքը դէպի Բագուն: Եւ յունիսի ճին էր, որ Քիւրդաժիքի կայարանի մօտերը տեղի ունեցաւ առաջին ընդհարումը Բագունի զօրքերի եւ թուրքական առաջաւոր ուժերի միջեւ:

Թէպէտ թուրք հրապարակագրութիւնը ընդհանրապէս սովորութիւն չունի երեւան հանելու իր կատարելութեան որոշ մտադրութիւնները, սակայն այդ ժամանակները գտնեցին համարձակ եւ յանդուգն հրապարակածներ, որոնք յայտարարեցին, թէ Հայաստանի խնդրի վերջնական լուծումը կախած է Բագունից, երբ կը գրաւենք Բագուն, կը լուծենք եւ Հայաստանի հարգը...

Տաճիկները աստիճանաբար կարողացան կենտրոնացնել Բագունի ճակատի վերայ աւելի քան 12000 կուռդ ուժեր. հակառակ այդ ուժերի գերակայութեան, այնուամենայնիւ Բագունի զորամասերը փոփոխակի յաջողութեամբ կարողացան դիմադրել տաճիկներին եւ մինչեւ անգամ օգոստոսի ճին մեծ ջարդ տեղեցին նրանց. սակայն Բագուն կտրւած լինելով բոլոր կողմերից, ընկած զինուորներին անհրաժեշտ էր լինում փոխարինել թարմ ուժերով, այնուամենայնիւ Բագունի զորամասերը կռիւր շարունակում էին այն խորը դիտակցութեամբ, որ իր ամէն մի օրւայ դիմադրութիւնը մի օրով երկացնում է Հայաստանի գոյութիւնը:

Թէպէտ օգոստոսի մէջ Բագուն մտան անգլիական ուժերը, սակայն նրանք թշուով քիչ էին եւ քաղաքը հնար եղաւ սաշտպանել մինչեւ սեպտեմբերի 14 - 15ը:

Բագուն ընկաւ, սակայն չաղատեցին տաճիկներին ձեռքերը, նը-

րանք Բագուն ապահովելու համար պէտք էին զգուժ միանալ եւ լեռնականների հետ եւ Պետրովսկի տակ էր, որ նորից հանդիպեցին Բագունից հեռացած ուժերին եւ վերսկսած կռիւն տեւեց մինչեւ նոյնմբերի 7ը, այսինքն եօթն օր աւելի Մուսղերոսի դաշնադրից, երբ Տաճկաստանը ծունկի եկած, միանգամայն մոռանալով իր թուրանական ծրագիրը, ստիպւած եղաւ ընդունելու դաշնակիցների թուրք պայմանները:

Հայաստանի զոյուժիւնը ապահովւած էր շնորհիւ իր լաւագուշակների սրբազան արիւնին...

Փա՛ռք ընկածներին:

Մեր կայերը արտասուքի տեղ զարիւրանք է որ կ'արտահոսեն...
 եւ մեր մոխիրին հոտը հորիզոնին մէջ քշնամիին մօտալուտ մահը
 կը ծանուցանէ,
 Դիտես որ ամէն հերոս մեր վրէժին համար է որ կը ծնի,
 եւ ամէն ազնուագարմ գոհ մեր սիրոյն համար կ'ոգեվարի...:
 Հրաշագեղ վասպուրականին եւ հայարտ Կարինին ու ըմբոստ
 Զէյթունին ու Սասունին,
 Բովանդակ ցասումը մեր աչքերուն մէջէն է որ ձեր բազուկները
 շարժել կուտայ...:

«Հողեվարքի եւ Յոյսի Ձահեր»

ՍԻԱՄԱՆԹՕ

Մ Ա Յ Ի Ս 28

ԵՒ

Հ Ա Յ Կ Ա Կ Ա Ն Դ Ա Տ Ը

«Մայիս 28» պատկուճն եղաւ «Հայկական Դատ»ին, որուն համար միլիոնաւոր զոհեր տուաւ մեր ժողովուրդը:

1918-20՝ Հայաստանի Հանրապետութեան աղստ եւ անկախ կառավարութեան օրով հայ ժողովուրդը ա՛յն հաւատքն ունեցաւ թէ ալլեւս լուծուած է «Հայոց Հարց»ը եւ ընդ միշտ վերջ գտած՝ ցեղին ահաւոր երկունքը:

Յոյսի եւ հաւատքի այդ խանդավառ չրջանը երկար չտեւեց: Երեսուն ամսուան կարճատեւ բայց կենսուրախ կեանք մը միայն ապրեցաւ ապառ Հայաստանը, որմէ վերջ Հայութիւնը կրկին զրուկունցաւ անկախութենէն եւ դարձաւ «հայամաթլոս»:

Ու այսօր Հայոց Հարցը, որ «Մայիս 28»ով լուծուած կը կարծուէր, դարձած է կենդանի Դատ մը, սպասելով իր վերջնական լուծումին: Ու Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, որ իր կէս դարու դոյութիւնը արդարացուցած է այդ Դատին ընծայած նուիրումով, այսօր եւս այդ Դատին տէր եւ պաշտպան կանդնած է ու իր գերադոյն ճիշդ կը թափէ՝ աղատ եւ անկախ հայրենիք մը ապահովելու համար Հայութեան:

Շատ հին է Հայկական Դատի պատմութիւնը: Այդ Դատը սկսած է այն թուականէն, երբ կիլիկեան բերդերուն մէջ վերջնականապէս կորսնցուցինք մեր անկախութիւնը (1375): Լեւոն Ե. Լուսինեան, մեր վերջին թագաւորը, Եւրոպայի դռները ծեծեց այն ստեն, իսլամութեան դէմ նոր խաչակրութեան մը ծրագիր կազմեց, սակայն իր ջանքերը ի դերեւ անցան եւ հայկական թագաւորութիւնը երբեք կառելի չեղաւ վերականգնել: Հայաստանն ու Կիլիկիան բաժան բաժան եղան օտար ազդերու միջեւ եւ Հայութիւնը ցրուեցաւ չորս հովերուն:

Անկէ վերջ, անկախութեան դադափարը վառ մնաց միշտ հպատակ Հայերու սրտին մէջ: Սակայն դարերու ընթացքին ունէ՛ ձեռնարկ չեղաւ անկախ հայրենիք մը ստեղծելու համար: Չենք խօսիր ժէ. դարուն վերջերը եւ ժ.Ը.ի սկիզբները Իսրայէլ Օրիի կատարած դիմումներուն մասին, ամենայն Հայոց Յակոբ կաթողիկոսի եւ Ղաթաբաղի մելիքներու նախաձեռնութեամբ: Ո՛չ ալ՝ Յովսէփ Էմինի

(1726–1809) կազմած ծրագրերնեւուն վրայ: 1722ին Պետրոս Մեծի ծրագրած արշաւանքը դէպի Կովկաս վերաբարձեց անկախութեան յոյսերը ազատատենչ Հայութեան սրտին մէջ: Ղարաբաղն ու Սիւնիքը ապստամբեցան. Դաւիթ բէկի հերոսութիւնները սարսափի ենթարկեցին թշնամին: Ռուսական օգնութիւնը չհասաւ: Արտաքին միջամտութեան յոյսը անգամ մը եւս կորսուեցաւ: Նոյն յուսախարուսթիւնը Եկատերինա Բ. ի օրով: Փոխանակ ապստամբեան, Հայերուն բաժին ինկաւ դաղթըր դէպի Ռուսիա:

Նման խանդավառութեան օրեր ապրեցաւ Հայութիւնը 1826–28 ին, երբ Ռուսիա Պարսկաստանէն զրաւեց կովկասեան Հայաստանը: Ներսէս Ե. Աշտարակեցի կաթողիկոսը զլուսին անցած էր ապստամբ Հայութեան: Թախուած արիւնը ապարդիւն անցաւ. Հայաստան բլուսակալ միայն փոխեց:

ԺԹ. դարը ահաւոր յեղաշրջում առաջ բերաւ օսմանեան կայսրութեան մէջ: Պալքանեան ապերը հետզհետէ թօթափեցին սուլթաններու բռնապետական լուծը, աջակցութեամբ մեծ պետութեանց եւ անկախ պետութիւններ կազմեցին:

Այս երեւոյթը չէին կրնար անտեսել Հայերը, որոնք կը կեղեքուէին մասնաւորապէս ծանօթ վեց նահանգներուն մէջ: Պոլսոյ մէջ Հրեւաւորեալներու եւ «խաւարեալ»ներու պաշարով սկսաւ զարթոնքի շրջանը: Օսմանեան պետութիւնը վախճալով քրիստոնեայ հրեւտակները ձեռքէ հանելէ, ծրագրեց բարենորոգումներ մտցնել կայսրութեան մէջ: Սուլթան Ապտուլ Մէճիտ, 1839ին Բէշիտ փաշայի խորհուրդով հրատարակեց Թանգիմարը, Կիւլհանէի հաքքը ձիւմայունը:

Խրիմի պատերազմէն (1854–55) վերջ, օսմանեան կայսրութիւնը առաջին անգամ է որ կը ստորագրէր միջազգային դաշնագրի մը տակ (Փարիզ 1856): Այս առթիւ սուլթան Մէճիտ հրատարակեց 1856 իետոր 6/18ի ծանօթ հաքքը հիւմայունը, որով իր հպատակներուն կը շնորհէր ապահովութիւն կեանքի, պատուի ու դոյքի, հաւասարութիւն օրէնքի առջեւ, անխտիր բնղունելութիւն վարչական եւ զինուորական պաշտօններու մէջ, ազատութիւն կրօնքի եւ ուսման, դատարաններու մէջ վկայութեան ազատութիւն եւայլն:

Այս բոլոր խոստումները մնացին մեռեալ տառ: Միայն թէ 1860 ին Հայերուն շնորհուեցաւ Ազգային Սահմանադրութիւնը, որ նոր ուղի մը բացաւ Թուրքիոյ հայութեան առջեւ: Պոլիսը սկսաւ զբաղել հնաւոյժ: Հարստահարութեանց եւ կեղեքումներու արձագանգը չնչեց Ազգային Ժողովէն ներս եւ հետզհետէ ձեւ ու կերպարանք ըստացաւ «Հայկական Դատ»ը: Հայութիւնը սկսաւ մտածել իր «ազատութեան» մասին, մանաւանդ երբ Խրիմեան Հայրիկ բազմեցաւ Պոլսոյ պատրիարքական աթոռին վրայ: Փարիզ ուսած խումբ մը մտաւորական երիտասարդներ առաջամարտիկի դեր կատարեցին Թրքահայ վերածնունդին մէջ:

Մինչ այս մինչ այն վրայ հասաւ 1876–77ի ուսանելութուրը պատե-

րազմը, որ յանդեցաւ Սան-Սթէֆանոյի եւ Պերլինի դաշնագիրներուն (1878): «Հայկական Դատը» շնորհիւ այդ դաշնագիրներուն ստացաւ միջազգային հանգամանք (16րդ եւ 61րդ յօդուած):

Այն առեն «Հայկական Դատ» կը նշանակէր պարզապէս «բարենորոգում» հայաքանակ նահանգներուն մէջ: Բարենորոգումներ՝ ուրիշ նախապէս խոստացուած էին արդէն Սուլթան Մէճիտի 1839ի եւ 1856ի Խաթթը Էնվալառններովը ամբողջ օսմանեան կայսրութեան համար: Հայերը ուրեմն պարզապէս կը պահանջէին «Էւանքի, պատուի եւ ինչքի ապահովութիւն», ո՛չ աւելի: Անկախ ու ազատ Հայաստանի խօսքը չէր բնաւ:

Պատշտ Ալին ինք իսկ համաձայն էր նման Դատի մը ստեղծումին: Երբ Ներսէս Վարժապետեան պատրիարքը կը տեսակցէր ուսւ յաղթական բանակին հրամանատար մեծ-դուքս Նիքոլա Նիքոլայեւիչի հետ, կամ երբ Խրիմեան Հայրիկի պատուիրակութիւնը կ'այցելէր Եւրոպայի զլխաւոր մայրաքաղաքներն ու կը ներկայանար Պերլինի վեհաժողովին, օսմանեան կառավարութեան հաւանութեամբն էր: Թուրքերը զարհուրած ուստական յաղթանակէն եւ վախնալով որ Հայկական Դատի մը Ռուսերուն կողմէ ստեղծումը կրնայ առիթ դառնալ հիւսիսի հօգի թշնամիին տեսական ունեւորութեանց Թուրքիոյ հայաքանակ հողամասերուն վրայ, իրենք ուղեցին մէջտեղ դնել «բարենորոգմանց» ծրագիր մը, հովանաւորութեամբ դաշնագիր մեծ պետութեանց (եւ ոչ թէ միայն Ռուսիոյ):

Այս ձեւով ուստական մղձաւանջը կ'անհետանար, իսկ պետութեանց հաւաքական երաշխաւորութիւնը կը նշանակէր խնդիրը ընդմիշտ թաղել: Սուլթան Համիտի կառավարութիւնը իրբեւ ճարպիկ լարախաղաց՝ դիւրութեամբ պիտի կրնար ի նպաստ իրեն օգտագործել մեծ պետութեանց մրցակցութիւնը:

Պերլինի դաշնագրին 61րդ յօդուածը մեռեալ ծնած երախայ մըն էր արդէն, քանի որ նախ քան դաշնագրին կնքումը (13 յուլիս 1878), Անգլիա դադարնի համաձայնագրով մը (4 յուլիս 1878) Թուրքիայէն կը խլէր Կիպրոս կղզին, սպառնալիտական կարեւոր կէտ մը դէպի Հնդկաստան տանող բրիտանական կայսերական ճամբաներուն վրայ: Ու երբ Անգլիան իր հովանաւորութեան տակ կ'առնէր Թուրքիան՝ դայն սրաշտպանելու համար ընդդէմ Ռուսիոյ, այլեւս Հայկական Դատի մասին խօսք կարելի էէր ընել:

Ամբողջ տասը տարի, երկրի մէջ թէ արտառահման, կարգ մը հայրենասէր Հայեր 61րդ յօդուածի գործադրութիւնը պահանջելու հետամուտ եղան՝ խաղաղ միջոցներով — գրականութեամբ: Իրենց բոլոր ջանքերը անցան ի դուր: Չայն բարրապի յանապատի: Ոոստացում բարենորոգումները գործադրութեան սկզբնաւորութիւն անպամ չունեցան: Ու երաշխաւոր մեծ պետութիւններէն ոչ մէկը մտքէն անցուց հաշիւ պահանջել Պատշտ Ալիէն: Իսկ յետագային երբ պանաղան առիթներով Հայկական Հարցը մէջտեղ կը դրուէր, մեծ պետութիւններէն իւրաքանչիւրը իր մասնաւոր շահերուն պատրուակ

կը ծառայեցնէր հայ արիւնը, որ սակարկութեան նիւթ դարձաւ մինչեւ վերջ:

Ութսունական թուականներուն հայ մտաւորականութեան ծոցէն ելան մարդիկ, որոնք ուզեցին կաղմակերպուած աշխատանքի լծուիլ՝ Հայկական Դատը հետապնդելու համար: Արմենականներու եւ Հրահակեաններու ծնունդը այս դադարաբէն կը բխէր: Հայ մտաւորականութիւնը — մանաւանդ դաւառի մէջ եւ թուրքեւոտ սահմանէն անդին — սկսաւ բմբռնել թէ աղղի մը աղատութիւնը կարելի չէ զրահանութեամբ ձեռք բերել, այլ արինով:

Այս ձեւով Հայկական Դատի հետապնդումը խաղաղ միջոցներէ դուրս ելլելով մտաւ յեղափոխական-դաւադրական փուլի մէջ:

1890ին հիմը դրուեցաւ «Հայ Յեղափոխականների Դաշնակցութեան», այսօրուան Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւնը, որուն հրապարակ հանձնաժողովը առաջին կոչը ուղղուած էր բոլոր Հայերուն եւ կը սկսէր հետեւեալ տողերով.

«Այսօր Հայոց Հարցը նոր շրջանի մէջ է մտնում: Դարերից ի վեր ստրուկ թիրախահայաստանը ազատութիւն է պահանջում:

«Հայը, որ դեռ երէկ շիկմէր ծռած եւրոպայից օգնութիւն էր առնում, այսօր համոզուելով, որ օտարի վրայ դրած յոյսը ցնորք է, վնաս է իր ձեռքով պաշտպանել իր իրաւունքը, իր կայքը, պատիւը, քնտանիքը...»

Ուրեմն 48 տարի առաջ Դաշնակցութիւնը շեշտակի կերպով հրապարակ նետեց «Թիրախահայաստանի ազատութեան» պահանջը: «Հայոց Հարցը» իր հասկացողութեամբ կը նշանակէր «Թուրքահայաստանի ազատութիւնը»:

Դաշնակցութեան հիմնադիրները իրրեւ իրատես եւ դործնական մարդիկ, ցնորք կը նկատէին օտարին վրայ դրուած յոյսը: Անոնք կը հրաւիրէին հայութեան բոլոր դասակարգերը, «կանգնել մի դրօշակի տակ»: Ու ամենէն առաջ երիտասարդները, «միշտ եւ ամէն տեղ վսեմ դադարներէրի պաշտպաններ», ալեկարդ ճեբունիները՝ սպեւորելու իրենց դաւակները եւ օլներու անոնց իրենց բաղմամեայ ինքնաշարժութեամբ, հարուստները, որպէսզի բանան իրենց քսակները «ղէնը հայթայթելու փողովդին, որ նա կարող լինի պաշտպանել իր կուրծքը, որ բաց է արել թշնամու դէմ», հայ կիներ, որպէսզի «սղի ներշնչէ դործի մէջ», եւ հայ հոգեւորականը, որպէսզի օրհնէ «ազատութեան պիւնդներին...»:

Հ. Յ. Դաշնակցութեան ամբողջ դադարաբարանութիւնը խաղաղութեամբ է իր անդրանիկ «Մանիֆեստ»ին մէջ. եւ ի պատիւ իրեն պէտք է ըսել թէ առաջին օրէն մինչեւ մեր օրերը ամբողջ կէս դար անիկա հաւատարիմ մնացած է իր դաւանանքին, եւ երբեք չէ մեղանջած իր հիմնական սկզբունքներուն դէմ:

Ինչպէս 1890ին, նոյնպէս ալ 1938ին անիկա իր ուսերուն վրայ առած է «Հայոց Հարցը» իրադրութեան ամբողջ ծանրութիւնը: Ինչպէս 1890ին, նոյնպէս ալ այսօր, անիկա «միացեալ ձեւաւ» կը քա-

բողէ, հայութեան բոլոր դասակարգերուն «մի դրօշակի տակ» կանգնելը կը պահանջէ, յանուն այս տառապահոծ ժողովուրդի վերջնական ազատագրութեան:

«Հայկական Դատը» սկսած էր «բարենորոգումներ»ու պահանջով: Յեղափոխական կուսակցութիւնները իրբեւ անմիջական ծրագիր կենանքի, պատուի եւ ինչքի ապահովութիւն կը հետապնդէին, անկախ Հայաստանը նկատելով իրբեւ հեռաւոր ծրագիր: Բարենորոգումները կը նկատուէին առաջին հանգրուանը՝ հասնելու իրական տգատութեան: Արդէն մեր ժողովուրդը շատ հին օրերէ ի վեր երգած է ազատ հայրենիք. իսկ իննսունական թուականներէն սկսեալ մեր յեղափոխական բոլոր երդերուն մէջ ազատ հայկական պետութեան մը պահանջը ակնբերեւ կը տեսնուի, առանց բառերը ծամծմելու:

Հայկական Դատի հետապնդումը տեղի ունեցաւ երկու ճակատի վրայ, երկրին մէջ ռազմական-յեղափոխական միջոցներով, արտասահմանի մէջ քաղաքական-դիւանագիտական խողովակով:

Ինչպէս իր առաջին «Մանիֆեստ»էն ալ կ'երեւի, Դաշնակցութիւնը երկրի մէջ կը հետապնդէր յեղափոխական կորիզներու կազմութիւնը եւ ժողովուրդին զինումը: Հայ Ֆէտայիներու հերոսական կռիւները խոր տպաւորութիւն ձգեցին անոնց զործունէութեան շրջանակներուն մէջ եւ անկէ դուրս, նոյնիսկ առասպելներ հիւսուեցան անոնց անուններուն շուրջ: «Կեափուր»ը դադրած էր այլեւս ստրուկ ըլլալէ եւ զէնքին փարած լեռ կը բարձրանար իր արեան գնով ազատութիւն ձեռք բերելու համար:

Դժբախտաբար Դաշնակցութեան հիմնական քաղաքականութեան երկրորդ կէտը՝ աղբին բոլոր տարբերուն միացումը՝ չիրականացաւ: Դարերու գերութիւնը հայ ժողովուրդին մէջ ստեղծած էր ստրկամիտ հողերանութիւն մը, որ կործանարար դեր խաղաց մեր ազատագրական պատմութեան մէջ: Շատ քիչ ընտրեալներ միայն համախմբուեցան հայութեան ծոցէն ծնած եւ անոր ամէնէն հարազատ ղեկավարներուն թարգմանը հանդիսացող կուսակցութեան շուրջ: Ժողովուրդին զինումն ալ չիրականացաւ՝ զրամական միջոցներու անբաւարարութեան եւ համիտեան բռնապետական վարչաձեւին ներկայացուցած տարապայման արդելքներուն պատճառաւ: Տրուած պայմաններուն մէջ, կարելի չէր աւելին ընել:

Արտաքին ճակատին վրայ, հայկական դատը հետապնդուեցաւ պարբերաբար Եւրոպայի հանրային կարծիքին առջեւ ներկայացնելով Թրքահայաստանի կացութիւնը, մասնաւորաբար 1895-96ի ջարդերէն վերջ, Ֆրանսայի եւ Անգլիոյ խորհրդարաններուն առջեւ հեղինակաւոր դէմքերու միջոցաւ արծարծելով հայկական հարցը եւ ընկերվարական Միջազգայինի ժողովներուն առջեւ հանելով հայկական պահանջները:

1908ի Օսմանեան Սահմանադրութիւնով նոր փուլի մը մէջ մտաւ հայկական Դատը: Դաշնակցութիւնը, որ Եւրոպայի մէջ զործակցած էր Երիտասարդ Թուրքերուն՝ Սահմանադրական վարչաձեւ հաստատ-

տելու համար, սահ մը օրինաւոր կուսակցութիւն դարձաւ Թուրքիոյ մէջ եւ դադրեցուց յեղափոխական-դաւադրական գործունէութիւնը:

Պալքանեան պատերազմէն վերջ, երբ օսմանեան կայսրութիւնը կորսնցուց իր եւրոպական հողամասերը Թրակիայէն մինչեւ Ադրիական ծով, հայկական բարենորոգումներու հարցը կրկին մէջանդ դրուեցաւ, վեց մեծ պետութեանց պահանջով: Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը իր կողմէ փոխանորդ նշանակեց Պօղոս Նուպարը, որ «Ադրբային Պատուիրակութիւն» մը կազմեց Թրքահայ դատը հետապնդելու համար:

Թուրքիոյ մէջ Հայկական Դատը (բարենորոգումներ) իրականացած կը թուէր 1914ի սկիզբը, երբ համաճաշնութիւն դոյաջաւ վեց նահանգները բաժնելու երկու վարչական շրջանակի, իւրաքանչիւրին համար նշանակելով եւրոպացի չէզոք մարզպան մը, Հոֆ՝ Վասպուրականի, Վէսթէնէնի՝ Բարձր-Հայքի շրջանին համար: Երբ պատերազմ յայտարարուեցաւ, Հոֆ, որ Վան դացած էր, եւ կանչուեցաւ եւ ալ ծրագիրն ալ արեան մէջ խեղդուեցաւ:

Տարե չանցած, 1915ի Մեծ Եղեռնը արմատախիլ ւրաւ Թրքահայ ժողովուրդը: Յեղափոխութեան ցանած սերմերուն շնորհիւ, կարգ մը շրջաններ — Վան, Շապին Գարահիսար, Եղեսիա, Մուսա լիւ, Ֆրնտընալ — հերոսաբար դիմադրեցին թուրք զօրքնի դէմ եւ հայութեան պատիւը մասամբ փրկեցին:

Սակայն Հայկական Դատին համար վճռական եւ օրհասական կռիւները մղուեցան կովկասեան ճակատին վրայ: Հայ ժողովուրդը, դեկավարութեամբ Դաշնակցութեան, կամաւորական դուռներ կազմեց եւ մանաւանդ թուրքական յեղափոխութենէն վերջ երբ մինակ մնաց թուրք բանակին հետ դէմ դիմաց, հերոսաբար կուռեցաւ: Ի վերջոյ 1918 Մայիս 22-29ի կռիւներուն մէջ յաղթական հայ զինուորը յաջողեցաւ պարտադրել դարաւոր թշնամին, որ ճանչնայ անկախ Հայաստանի մը դոյութիւնը:

Դարերու երազը վերջապէս իրականացած էր:

Հայ ժողովուրդին կէսը ողջակէզ ըլլալէն վերջ ազատութեան խորանին վրայ, միւս կէսը կը տիրանար անկախ հայրենիքի:

Այս ազատութիւնը երկար չտուեց: Այսօր տասնեւութ տարեի է վեր անկախ Հայաստան չկայ այլեւս: Թրքահայաստանը պարպուած է Հայքի: Հայ ժողովուրդի դաւակնելը ցրուած են ի սփիւռս աշխարհի: Մինչեւ հարաւային Ամերիկա հայկական հոծ դադութներ կազմուած են եւ քանի տարիները կը սահին, հայ ժողովուրդը այնքան կը հեռանայ իր հայրենի երկրէն:

Տասնեւութ տարեի է վեր կրկին օրակարգի վրայ է «Հայկական Դատը»: Պայմաններ փոխուած են հիմա: Այլեւս չկայ Թրքահայաստան — Երկիր: Մեր ոտքին տակ հող չունինք՝ յեղափոխական միջոցներով արժեքներու համար մեր պահանջները: Անցած են այլեւս մեր Յեղափոխութեան հերոսական օրերը: Փոխուած են նաեւ կռիւի գէնքերը: Հսկայ յեղաշրջում կատարուած է աշխարհի վրայ:

Սորհրդային կոչուած Հայաստանը, որ ժառանգորդն է Մայիս 28ին կերտուած անկախ Հայաստանին, սուսական նահանգ մը դարձած է պարզապէս: Վերջին երկու տարուան դէպքերը անկէ բոլոր վին խլած են հայկական գիմադիծը: Հոն տիրող ահ ու սարսափի վարչաձեւը տասնապատիկ բռնակալական է քան ցարականը. մտաւորականութեան ջարդն ու ազգային հիմնարկութեանց քանդումը, արտասահմանի հետ կապի խզումը յուսալքած են նոյնիսկ ամենէն բաւական տարրերը:

Այս պայմաններուն տակ, Հայկական Դատը աւելի քան երբեք կը մնայ կենդանի ու վառ: Հայութեան բոլոր տարրերուն վրայ պարտականութիւն կ'իյնայ դործակցիլ համազգային ծրագրի մը շուրջ, Հայկական Դատին լուծումը տայու համար:

Մինչ այդ, Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, Հայաստանի Անկախութեան քսաներորդ տարեդարձի սեմին վրայ կանգնած՝ հայ ժողովուրդին կը յայտարարէ թէ ցորչափ Հայութիւնը ցրուած է օտար ծովերու եւ օվկէանոսներու ափին եւ չէ ամփոփուած իր ազատ եւ անկախ հայրենիքին մէջ, այնքան ժամանակ Հայկական Դատը չէ լուծուած իրեն համար, եւ որքան ատեն որ Հայկական Դատը չէ լուծուած, Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը կայ ու կը մնայ իրբեւ գլխաւոր պաշտպանն ու պահապանը այդ արդար ու նուիրական Դատին, մինչեւ վերջնական ազատագրութիւն:

... Հայ հերոսը, որի միտքը զառանցել է միշտ «հայրենիք», «ազատութիւն» եւ «արին», որ իրբեւ մարմնացած անձնագոհութիւն, գինւած՝ մեռնելու մի հաղուադիւտ պատրաստակամութեամբ, կուրծք է տւել աշխարհի ամենալայրադ, ամենատմարդի բռնակալութեան հարածներին, քայլել է միշտ դրկախառնուած իր պաշտամունք-ժողովրդի հետ, մասնակից նրա վշտերին, վայրկենական ուրախութիւններին: Հայ հերոսը, որ իր ձեզւած, պատառուած դրօշակով, բուքերի ու բուրաններին մէջ թափօր է արել արիւնաներկ հայրենիքում, արբել է մտաօդի պաղ ու դաժան բուրմունքով, գրկել է կրօնական ջերմեւանդութեամբ իր հրացանը եւ սլացել դէպի վտանգ միշտ համարձակ, անվահեր, միշտ երգելով կոխներին արշալոյսին... Գնացէ՛ք հարցրէ՛ք Վասպուրականի եւ Տարօնի անդնդախոր ձորերին, ահանջ գրէ՛ք դէտերի, ագրիւրների կարկաչունին — նրանք բոլորը կը պատմեն ձեզ Հրաշքների ու Ապրօնների ու Սերոբների արկածները, նրանց մսեմ վշտերը, նրանց մսեմ ուրախութիւնները...

«Վերածնունդ հայրենիք եւ մեր դերը»

ԻՐ ՎԱՐԱՆԳԵԱՆ

ԱԶԱՏ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

(ՄԱՅԻՍ 28Ի ՔՍԱՆԱՄԵԱԿԻ ԱՌՅԻԻ)

Ուղիղ քսան տարի առաջ, 1918 թ. Մայիս 28ին, Արեւելքի երկնակամարի վրայ մի փոքրիկ, բայց լուսաշող աստղ ծագեցաւ։ Ոչորոգ հայ Հայրենիքի, ստեղծագործ հայ ժողովուրդի ազատութեան աստղիկն էր այդ։ Ալեհներ Մասիսի ստորոտին, Հայոց Աշխարհի յաւէտ բարախուն սրտի մէջ իսկ՝ լայնատարած Այրարատեան Դաշտի կենտրոնում՝ Հայաստանի Հանրապետութեան, մեր նուիրական երկրի ու ժողովուրդի ազատ եւ անկախ պետականութեան շէնքը բարձրացաւ Մայիս 28ին։

Սերունդներ սերունդների ետեւից երազել էին այդ օրը։ Սերունդներ սերունդների ետեւից պայքարել էին՝ վերանուաճելու համար Հայ ժողովուրդի ազատ ու անկախ ապրելու անկապտելի իրաւունքը։ Բանաստեղծն իր մարդարէաշունչ երգերով, հրապարակադիրն իր խիզախ քարոզչութեամբ, մտաւորականն անձնուէր պատրաստակամութեամբ, յեղափոխականն իր ազատաշունչ խօսքով ու կոռու կամքով, աշխատաւորը հատու մատներով, Հայ ժողովուրդն իր անասան վճռականութեամբ — մէն մինն իր մարդի մէջ, ամէնը միասին հայ մտքի ու ձեռքի անդաստանում — բոլորանուէր սպասարկունքը եղան Հայ Ազատամարտի սրբազան տաճարի։ Շատ աւելին։ Հաղարապիր լուերը, բիւրաւոր բնորեւագոյնները կամովին սղջակէզ բերին իրենց անձը՝ Ազատութեան նուիրական սեղանի վրայ։

Ու պիտի զայ համուր կեանքի արշալոյսը վառ իազամ,
Հազար հազար լուսալայծառ հոգիներով նստագամ,
Ու երկնաւառ Բո բարձունքին, Արարատի սուրբ լանջին,
Կենսաժըպիտ իր շողերը պիտի ժըպտան առաջին։

Այսպէս էր երգել պոէտը, նոր ժամանակների Հայոց մեծ բանաստեղծը դեռ 1915 թուականին, Ապրիլեան Եղեռնից յետոյ անգամ՝

իր հարազատ ժողովուրդի փրկարար Յարութեան դուշակը հանդիսանալով: Եւ ահա մի օր էլ՝ Սարդարապատի հերոսամարտից յետոյ, Դարաքիլիսէի համաժողովրդական դուշարէն ետք, Բաշ-Արարանի անհնաւասար կռիւներէն անմիջապէս վերջ, մարմին առաւ Գաղափարը, իրականութիւն դարձաւ Ազատութիւնը: Ու աշխարհ եկաւ ՄԱՆՈՒԿ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ:

Այո՛, չառ էր վտիտ նորածին Մանուկը, չա՛տ էր թոյլ նորաստեղծ հայ պետականութեան մարմնակազմը: Աշխարհի հզօրներին սկիզբէն իսկ պակսեցաւ արդարութեան եւ իմաստութեան զգացումը, իսկ՝ Հայութեան դարաւոր ոսթիւներին խելահաս միտքը, դարդացման բնականոն պայմանների մէջ դնելու համար Արեւելքի եւ Արեւմուտքի սահմանների վրայ վերածնունդ, պատմական մեծ առաքելութիւն ստանձնած մի հին, մշակութային ցեղ: Ու՛ ծուարած Սեւանայ լճի շուրջ եւ Փոքր Կովկասը ողնայար ունենալով իրեն, իսկ Սյրարատեան Դաշտը բարախող սերո՛ւ 1918 թ. Մայիս 28ից շնչել սկսաւ Մանուկ Հայաստանը, աղբելու աններք վճռականութիւնը հոգում, զարգանալու բուն տենչն իր սրտում: Այն հաստատուն հաւատքով թէ՛ վաղ կամ ուշ ճարձատեն պիտի դինքն օղակող երկաթեայ վանդակապատերը:

Երջանիկ էր այլ օրերի սերունդը, երջանիկ էին բոլոր նրանք, որոնց շնորհ արաւ բախտը՝ աշխատեսները լինելու Հայ ժողովուրդի պետական վերածնութեան, աշխատեսները մի նորոգ կեանքի: Դարերի ստրկական կեանքով ապրած Հայութիւնը ս՛հա մեր առաջ՝ իր սեփական դրօշը ձեռին, որպէս ազատ ու ինքնօրէն մի ժողովուրդ: Հայրենազրկեալ բազմութիւնները՝ տէ՛ր իրենց պապեական հոգերին, դէթ նրանց մի փոքրիկ մասին: Մինչ այլ օտարների զօրամասերը լեցնող հայ մարտիկներ՝ աղբային վաշտեր ու դուռներ, հայկական բանակ կազմակերպած — հայեցի՛ ողով, հայեցի տեսքով: Անձամոթ ու խորթ սահմանների պաշտպանութեան դաժան հարկադրանքի փոխարէն՝ Հայ Հայրենիքին, իր սեփական օջախին դէտ կանդնելու բոլորանուէր պատրաստակամութիւն:

Այլասերման կործանարար ուղին բռնած՝ օտարամոլ մտաւորականը եւ ուժացած մեծատունը՝ սեփական ուրժանապատուութեան, աղբային ինքնագլտակցութեան վերադարձի ճամբուն: Օտար տէրերին ծառայելու փոխարէն՝ հայրենի անդատտանը մշակելու փափաք: Անհարապատ իշխողների օրով Հայի համար. երկրորդական իսկ պաշտօնների զոց զոների փոխարէն՝ երկու սեմերի վրայ բաց դարպասներ: Ո՞ր ու համար տիրապետողների փոխարէն՝ սրտցաւ ու պատրաստակամ ապաստաններ Հայ ժողովուրդի նախապրելիք եւ զօրավարից սկսած: Հայ մանկուոյ համար մայրենի, առողջ գաւառի արարելութիւն ջաճող կրթարաններ: Գրականութեան եւ արուեստների պաշտպանութիւն, դիտութեանց հովանաւորում: Եւ, ի տես այս ամէնի, օտար անհրապրյր երկինքների տակ դեղերոց, աստանդական հայ հատուածների՝ դուռնապուծ դէպի Մայր Արաքսի ափեր հապըշտապ քայլելիս, Աստուածաշնչային սուրբ Արարատը ուխտի եր-

Թալիս: Հայրենաբաղձ տենչանքով, կիկիչ կարօտով պապենական երկրի: Փոքրիկ Հայաստանը մտքի ու ձեռքի մի ողջ գործանոցի վերածուած, ստեղծագործելու թափով բռնուած: Զարկուած ու զրկւած, ողբի ու որբի Հայրենիքը — անմահ բանաստեղծի ասածին պէս — Յուսոյ եւ Լուսոյ Հայրենիքի վերածուելիս: «Մեր Հայրենիք թշուառ անտէր» վշտալուր խօսքը՝ ինքնարեւոտար «Մեր Հայրենիք ազատ, անկախ» կազդուրիչ բառերով բարեփոխուած ժողովուրդի բերնում: Վեցդարեան խոր նիրհից յետոյ՝ հիտաքանչ Զարթօնքը Հայ ժողովրդեան:

Բայց աւա՛ղ, այդ ամենին ականատես սերունդը եղաւ նաեւ դժբախտ վիպի նորաստեղծ անկախ Հայ պետականութեան փլուզման: Հարաւի խորշակը եւ Հիւսիսի բուքը միաժամանակ ու միախառն Հար խորհուրդը յղացան, վերացնելու համար նորաստեղծ Հանրապետութեան ինքնուրոյնութիւնը, փլցնելու համար դարաւոր երազների մարմին առած չէ՛քը: Ու տակաւին այսօր էլ, մեր Հայրենի երկրի մէկ մասի վրայ անարգօրէն թափուր տրուած իր բնիկ ու հարազատ տարրից՝ անապատներից եկած բարբարոս, աւերիչ թաթն է շարունակուած բարձրացած միայլ: Հայ աշխարհի միւս մասի մէջ էլ, ուր իր հողին է կառնած մեր քրտնաջան, աշխատաւոր ժողովուրդը, օտար սատարացների եւ նրանց հալաղիկ կամակատարների լախն է շարունակուած իշխել: Մեր նորագոյն պատմութեան այդ դժբախտ էջը յայտնի է ամենքին: Հայ Հայրենիքի անկախութեան, մեր ժողովուրդի ազատութեան նուիրական տարեդարձի այս օրը զոհանանք այդ էջի անցողակի յիշատակութեան միայն: Եւ սակայն, թող իմանան բոլորը եւ աշխարհը ողջ, որ բռնի հայրենադրուած մեր ժողովուրդի եւ կապուածը նրա ազատութեան եւ անկախութեան՝ բնաւ ու երբեք ի վիճակի չե՛ն մարելու սէրը Հայի սրտում դէպի իր ազատ ու անկախ Հայրենիքը:

Այո, ծանր, դաժանօրէն ծանր եղաւ երկունքը Հայ Վերածընունդին: Ու այդ երկունքի ցաւերը շարունակուած են տակաւին, այսօր էլ, քսան տարի յետոյ: Բայց որ նրանք վե՛րջ պլտի գտնեն մի օր, — տարակոյս չունի այդ մասին Հայ ժողովուրդը: Եւ բոլոր նրանք, որ վսեմ հաճոյքն են ունեցել Մայիս 28ի վերածնութեան արշալոյսը ողջունելու հայրենի հողի վրայ, հայ զանդուածների հետ միաձոյլ, նրա քրտնամեակի առթիւ եւս պլտի բարձր հնչեցնեն անխաղախ խօսքը Հայաստանի, հաւատաւոր ձայնը Հայ ժողովուրդի — ապրի՛լ ազատ եւ անկախ: Եւ տարակոյս չունենա՛նք այն մասին, որ այսօր իսկ՝ Հայոց Աշխարհի քաղաքացին ու զիւղացին, մտաւորականն ու աշխատաւորը — որչափ եւ կաշկանդուած ու կծկուած — իրենց հոգու խորքում, սրտի ծալքերում, հարապատենքով շրջապատուած, սեփական դօրը խրճիթի, անդամ կալանքի տակ՝ Մայիս 28ի տօնն են սրբազնագործում լուիկ ու միջիկ: Ողջ էութեամբ՝ նրանք իրենց երկրի ազատ ու անկախ օրերն են վերապրում հողեւին, Հայ Հայրենիքի ինքնուրոյնութիւնը վերանուաճելու ուխտը երդնում: Նա՛ աշխատաւոր հայ ժողովուրդը՝ դարերի փորձատուութիւնն ունի իր շա-

լակին եւ ժամանակները իմաստութիւնն իր հոգում՝ չվհատելու համար անցողակի ձախորդութիւններից ու փորձութիւններից: Այդ իմաստութիւնն է քարոզում նա արդէն՝ իր ընտրեալի շրթունքներով:

Ձախորդ օրերը ձմրան նման կու գան ու կ'երթան,
վհատելու չէ, վերջ կ'ունենան, կու գան ու կ'երթան:

Միայն թէ՛ չհատնի Յոյսը, չսպառի Հաւատը, չպակսի Իմաստութիւնը՝ այս հին ու աղնուական, այս արիարանց ժողովուրդի զեկալար տարրի մէջ: Միայն թէ՛ շարունակուի վառ մնալ Հայրենի հողի պաշտամունքը Հայութեան ամբողջականութեան մէջ: Այն սերունդն պաշտամունքը, որ, բազում ու բազում դարեր առաջ, ստեղծել է Հայ ժողովուրդն ինքը ու մի խնկելի աւանդալէպի մէջ պարտաճ՝ կտակէ թողել Արշակ թագաւորի օրերից սկսած, դաւիթ բոլոր սերունդների, յաւերժական ժամանակների համար:

Ու պոէտներ, որ չեն պղծել իրենց շուրթերն անէծքով,
Պիտի գովեն քո նոր կեանքը նո'ր երգերով, նոր խօսքով,
Իմ նոր Հայրենիք,
Հօր Հայրենիք:

Բերիլն

... Եւ տակաւին ամէն գիշեր օրերբու դողդոջուն շրթունքները կ'աղաղակեն երկինքն ի վեր, կը փնտունն անծանօթ, անհասելի դժբութիւնը՝ որ չի յայտնուիր:

Ու այդ ձայներուն մէջ, յետամնաց դոհերու այդ կողկողանքին մէջ, կը թրթռայ նաեւ պաղատանքը մանկահասակ աղջիկներու:

Տէ՛ր, դէ՛թ անոնց լսէ, որովհետեւ դարհուրելի դատաստանը անոնց կողերուն տակ դարանած է, որովհետեւ վրէժի դաւակները՝ զոր անոնք պիտի անուցանեն՝ վաղը ու մօտաւոր վաղ մը, պատասխանատուութիւնը պիտի փնտունն ու հաշիւը պիտի պահանջեն իրենց մայրերու Տանջանքին, իրենց մայրերու Ծանականքին:

Այդ վաղը — որ հեռու չէ, օրերու ամէնէն քսամենքին ու պահուցիչը պիտի ըլլայ. որովհետեւ այսօրուան աղբստարկու Որբուհիներուն վիշապաղուն կորիւնները՝ ափերով թնամի աբիւն պիտի խմեն ու այդ արիւնին հեշտութեամբ արբեցած, պիտի պարեն տաճարներու դրանք առջեւ, պիտի պարեն գիւղերուն ու քաղաքներուն տօնական հրապարակներուն վրայ եւ իրենց մայրերուն շաղկները ճօճելով օդին մէջ պիտի պոսան:

—Տէ՛ր, լսէ՛, մեղի՛ լսէ, արդարութիւնը կը հատուցանենք ահա...:

«ՅԱՅԳԱՆՈՅՍ»

Ռ. ԶԱՐԴԱՐԵԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱԽՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴԻՐԸ ԵՒ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆ

Շատերը մեր հայ եւ օտար բարեկամներից կարծում են թէ մինչ Ռուսաստանի միւս ժողովուրդները բացարձակ անկախութիւն կը պահանջեն, Հայերը տատանում են կամ պատրաստ՝ հասկացողութեան դալու, ուրիշ խօսքով՝ անկախութիւն պահանջելէ հրաժարելու:

Ի՞նչ են ասում փաստերը —

1. 1918ի Մայիսին, Հայոց Ազգային Խորհուրդը յայտարարեց Հայաստանի անջատումը Ռուսաստանից եւ հիմնադրեց հայ ժողովուրդի պետական անկախութիւնը: Եթէ ոմանք այս ակտը արդիւնք են համարում բացառապէս Թուրքիոյ ճնշումին, այդպէս մտածողներէ համար եւս անմիճելի իրողութիւն է որ, սկսած 1919ի վերջերից եւ 1920ի սկիզբներից, երբ Թուրքիոյ ճնշումի մասին այլեւս խօսք չկար, հայ ժողովուրդի բոլոր հոսանքները — ի բաց առեալ համայնափարները — անմիջապահօրէն իւրացրին անկախութեան պահանջը եւ անվարան կառճած մնացին նրան: Ով այս մասին դոյրն տարակուսանք ունի, թող կարդայ Ս. Վրացեանի «Հայաստանի Հանրապետութիւնը» գրքի մէջ այն պաշտօնական յայտարարութիւնները որ այդ ժամանակ՝ ի խնդիր եւ ի պաշտպանութիւն Հայաստանի անկախութեան՝ անում էին, Հ. Յ. Դաշնակցութեան հետ միասին, Հայ Սոցիալիստ Յեղափոխականների Կազմակերպութիւնը, Հայ Սոց. Դեմոկրատ Բանուորական Կուսակցութիւնը, Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութիւնը, Հայ Ժողովրդական Կուսակցութիւնը, Հայ Ռամկավար Ազատական Կուսակցութիւնը եւ Անկուսակցականների Միութիւնը:

2. 1920ի դարձանք, ուս ելջանութիւնը, յանձինս Սովիէտների, նուաճեց Արբէշանը եւ, մօտենալով Հայաստանի սահմաններին, սկսեց արտաքին ոտնձգութիւններ եւ ներքին դաւեր կատարել նրա անկախութեան դէմ: Այս դաւերին եւ ոտնձգութիւններին հայ ժողովուրդը պատասխանեց արիւնհաճեղ կռիւներով Դարբարադում, Չանդեզուրում, Նոր Բայազէդում, Շարուր-Նախիջևանում, Չանդիրա-տարում, Դափանում, Գիւմրիում, Կարսում եւ այլ չրջաններում, մինչդեռ, բաւական կը լինէր որ նա հրաժարէր իր անկախութեան

դադարաւորից ու պահանջից, որպէսզի բաղմաթիւ զոհաբերութիւններ խնայուած լինէին նրա համար:

3. Ռուսական սուրիններով նւաճելուց յետոյ Ս. Հ. Միութեան ոչ-ուս ժողովուրդներից շատերը, առաւել կամ պակաս վճռականութեամբ, պայքար են մղել թօթախելու բոլշեւիկեան լուծը եւ վերականգնելու իրենց պետական անկախութիւնը: Սակայն, այս պայքարներից ոչ մէկը չի կարող համեմատուել Հայաստանի Փետրուարեան Ապստամբութեան հետ ո՛չ ըստ ծաւալի, ո՛չ ըստ խորութեան եւ ո՛չ ըստ տեւողութեան: Այս շարժումի մեծութեան մասին դադարաւոր կազմելը համար, բաւական է աչքի առնել ունենալ որ սրան, կատարեալ համերաշխութեամբ, մասնակցում էին Հայաստանի անկախութեան կողմնակից վերոյիշեալ բոլոր կուսակցութիւններն ու կազմակերպութիւնները, — որ 1921ի Փետրուար 18ից մինչեւ Ապրիլ 2ը Հայաստանի մայրաքաղաքի վրայ ծածանում էր անկախութեան դրօշը, — եւ որ, մայրաքաղաքի անկումից յետոյ էլ, անկախութեան կռիւները կատարել յամառութեամբ շարունակուեցին Լեւոնաշայատանում մինչեւ Յունիս 15ը: Քաղաքացիական կռիւների դադարումից ի վեր, Ս. Հ. Միութեան ոչ-ուս ժողովուրդներից ո՞ր մէկն է այսօր փառաւոր փաստեր արձանագրել իր ազատութեան եւ անկախութեան պայքարի պատմութեան մէջ...

4. Անկախութեան կործանումից յետոյ, Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութիւնը արտասահմանում բաղմաթիւ քաղաքական եւ դիւանագիտական քայլեր է կատարել հայ ժողովուրդի ազգային շահերը պաշտպանելու համար:

5. Ինչպէս յայտնի է, վերջին 30-40 տարուան ընթացքին, հայ ժողովուրդի քաղաքական ղեկավարութիւնը Հ. Յ. Դաշնակցութեան ձեռքն է եղել: Մասնաւորապէս Համաշխարհային Պատերազմից ըսկըսած, նրա դերը հայ ժողովուրդի կեանքում եղել է ուղղակի բախտորոշ: Արդ, 1919ից ի վեր, այս Կուսակցութիւնը ունեցել է չորս Ընդհանուր ժողով (համապումար) իր բոլոր կազմակերպութիւնների մասնակցութեամբ՝ 2-3 Ռաշնական ժողով Երկրում եւ երկու Արտասահմանեան խորհրդաժողով (կոնֆերանս): Այս բոլոր բարձրագոյն եւ բարձր ժողովների քաղաքական բանաձեւերը սկսում են հանդիսաւոր յայտարարութեամբ՝ թէ՛ Հայաստանի անկախութեան պահանջը Հ. Յ. Դ. քաղաքականութեան անդրդուելի հիմքերից մէկն է կազմում: Կարո՞ղ է սեւէ մէկը ասել թէ՛ Հ. Յ. Դաշնակցութեան դորձադեր մարմինները — սկսած Կուսակցութեան Բիւրոյից մինչեւ յետին Ենթակոմիտէն — ե՛րբ եւ իցէ, ո՛րեւէ տեղ եւ ո՛րեւէ չափով չեղուել են այս հանդիսաւոր յայտարարութիւնից:

6. Եթէ Հայոց ազգային-քաղաքական կեանքը ղեկավարող հաստատութիւններից եւ կազմակերպութիւններից անցնենք ժողովրդական զանգուածներին, աւելի՛ եւս անմիջականօրէն կը զգանք թէ՛ ազատութեան եւ անկախութեան պահանջը ի՞նչ մեծ տեղ է բռնում հայութեան տրամադրութիւնների մէջ:

Արտասահմանում հայ ժողովուրդն արտայայտում է այս պահան-

ջը բազմապիսի ձեւերով, բայց մանաւանդ այն խանդավառ հանդէսներով որ նա կատարում է ամէն տարի Մայիս 28ի, այսինքն Հայաստանի անկախութեան տօնի առթիւ:

Գալով Հայաստանի ժողովրդին՝ նա զրկւած է, անշուշտ, իր անկախութեան պահանջը հրապարակային ցոյցերով արտայայտելու հնարաւորութիւնից: Բայց որ այդ պահանջը կենդանի է նրա մէջ, դա երեւում է թէկուզ այն հանգամանքից որ հարիւրաւոր հայ համայնավարներ այսօր Մոսկուայի կողմից մեղադրւում են զինդակահարւում են իրրեւ անջատականներ (սեպարատիստ) եւ անկախականներ: Մենք այն տղէտներից չենք, հարկաւ, որոնք Չեկայի դատական յերիւրանքները հալած իւզի տեղ են ընդունում: Սակայն, ինչպէս իրենք Ռուսերն էլ ասում են, «չկայ ծուխ առանց կրակի»: Մենք, բաւականաչափ ծանօթ լինելով հայրենի հողի վրայ դառնուող հայ ժողովրդի տրամադրութիւններին՝ ապրտութեան եւ անկախութեան խնդիրներում՝ բնաւ ահաւանական չենք համարում որ այդ տրամադրութիւնները վարակած լինեն հայ ժողովրդի հետ երկար տարիներ ապրած հայ համայնավարներին իսկ...

Այս փաստերը — եւ սրանց շարքը կարող ենք դեռ եւս երկարել, եթէ ուզենանք մանրամասնութիւնների մէջ մտնել — կարծում ենք բաւական են համոզելու որ հայ ժողովուրդը, Ս. Հ. Միութեան ոչ-նոս ժողովուրդներին մէջ, ո'ր եւ է մէկից նուազ չափով չէ կառնել իր ազգային անկախութեան դադափարին եւ, այդ դադափարի իրականացման համար, ո'ր եւ է մէկից յետ չէ մնացել եւ յետ չէ մնում ո'չ իր աստատարւածութեամբ եւ ո'չ էլ զոհաբերելու իր պատրաստակամութեամբ:

Արդ, բոլորովին սխալ է կարծել քէ Հայերը, բացառութիւն կազմելով Ս. Հ. Միութեան լծի տակ հեծող բոլոր միւս ոչ-նոս ժողովուրդների մէջ, երբ եւ է ցանկացել եմ կամ այսօր ցանկանում եմ ձեռք բերել այդ հասկացողութիւնը իրենց ազգային-պետական անկախութեան գնով...

Սօսենք նորէն փաստերով.

1. 1920ի սկիզբներին, Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւնը, Ռուսների հետ հասկացողութեան դալու առաջադրութեամբ, Պատուիրակութիւն զրկեց Մոսկվա՝ հրահանգելով նրան հաշտութեան եւ խաղաղութեան դաշն կոն օրուայ իշխանութեան հետ՝ եթէ վերջինս նախաչէ Հայաստանի իսկաւտար անկախութիւնը: Ռուսաստանի թորհրդային իշխանութեան ներկայացուցիչները հետ ունեցած առաջին նիստին, մեր հաշտարար Պատուիրակութիւնը պահանջ դրեց ճանաչել Հայաստանի վերջնական անջատումը Ռուսաստանից եւ կատարելապէս անկախ պետութիւն դառնալը: Այս պահանջն ընդունել տալուց յետոյ միայն Պատուիրակութիւնը բանակցութիւնների մէջ մտաւ՝ միւս առկախ խնդիրները կարգադրելու համար:

2. Նոյն թւի Յուլիսին, երբ Ռուսներն արդէն, նուաճել, խորհրդայնացրել եւ իրենց հոգատարութեան տակ էին առել Ադրբէջանը, նրանց լիազօր-ներկայացուցիչ Լըլըբանը առաջարկեց Հայաստ-

տանի Հանրապետական կառավարութեանը՝ բանակցութիւնների մէջ մտնել իր հետ՝ Հայաստանի եւ Ազրբեջանի միջեւ եղած կռիւներին վերջ տալու համար :

Բանակցութիւններն սկսան Օգոստոսին, Թիֆլիսում : Որովհետեւ այդ ժամանակ Հայաստանի եւ Մոսկովայի միջեւ եղած բանակցութիւններն առկախ էին մնացել, զլիսաւորապէս հայ-ազրբեջանեան սահմանային վէճերի քննութեան պատճառով, ուստի Հայաստանի ներկայացուցիչները, Լըզրանի հետ բանակցելու համար, պայման դրին որ նախ պաշտօնապէս վաւերացուի Հայաստանի անկախութեան մասնաւոր Մոսկովայի կողմից : Լըզրանը, Բազուի եւ Մոսկովայի հետ հեռագրական յարաբերութիւնների մէջ մտնելուց յետոյ, ընդունեց այս պայմանը, որից յետոյ կողմերն անցան օրակարգի խնդիրներին քննութեանը եւ կնքեցին Օգոստոս 10ի համաձայնութիւնը :

3. Նոյն թուի Սեպտեմբերին, Թիւրքիան առանց պատերազմ յայտարարելու, յարձակուեց Հայաստանի Հանրապետութեան վրայ եւ, օգտուելով վերջինիս անպատրաստ վիճակից, զբաւեց Կարսը, Գիւմրին եւ Սուրմալուն՝ սպառնալիքի տակ առնելով մայրաքաղաք Երևանը : Մոսկովան, որի դրդումով եւ կործոն անակցութեամբ կատարուած էր այս թիւրքական արշաւանքը, վերջին պահուն «վերկութեան հրեշտակի» սքեմ առնելով վրան, պատրաստակամութիւն յայտնեց օգնութեան ձեռք մեկնելու Հայաստանին՝ պայմանով որ իշխանութիւնը յանձնուէր իր լիազօր-ներկայացուցիչ Լըզրանին :

Հայաստանի վարիչները, անդամ այս ժոշողակ պայմաններում, մերժեցին երկրի իշխանութիւնը մի օտար պետութեան ներկայացուցչի յանձնելու առաջարկը՝ նկատելով այդ անընդունելի Հայաստանի անկախութեան գաղափարի տեսակէտից : Բայց որովհետեւ նրանք կարիք էին զգում Ռուսների օգնութեանը՝ մայրաքաղաքը եւ մնացած զաւառները թիւրքական ներխուժումից ժրկելու համար՝ ուստի բարօք համարեցին իշխանութիւնը յանձնել Ս. Ռուսաստանի աջքում «հանդուրժելի» մարդկանց :

Այս ժամանակամիջոցում տեղի ունեցած բանակցութիւնների ընթացքին, Հայաստանի վարիչները, մէջը լինելով եւ «հանդուրժելի»-ները որքան զինող զանուեցին իշխանութեան եւ ռեժիմի խնդիրներում, նոյնքան էլ անդրդուելի մնացին անկախութեան խնդրում : Հայաստանը, ինչ իշխանութեան եւ ռեժիմի տակ էլ լինի, պէտք է պահէ իր պետական անկախութիւնը — պահանջում էին նրանք : Եւ այս պահանջին դաշնադրային ձեւ տալուց յետոյ էր միայն որ նրանք ստորագրեցին 1920 Դեկտեմբեր 2ի համաձայնութիւնը :

4. 1921ի դարնան վերջերին, երբ դեռ եւս փետրուարեան սպարաւորութեան կռիւները շարունակուում էին Լեւոնահայաստանում, Համառուսական Կոմկուսի Կ. Կոմիտէն բանակցութիւնների մէջ մըտաւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան հետ՝ այդ կռիւներին վերջ տալու մըտածումով : Պէտք է ասել որ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը եւս աւելորդ էր համարում Լեւոնահայաստանի արիւնահեղութիւնները. որովհետեւ

տեւ, Կրօնչտադէր անկումից եւ Վրաստանի Խորհրդայնացումից յետոյ, հակակիան այդ փոքրիկ հողամասը Հէր որ պիտի կարենար իր աղատագրական պայքարը յաղթական վախճանի հասցնել: Կար նաեւ երկիրը խաղաղեցնելու անհրաժեշտութիւնը, որպէսզի հայ ժողովուրդը կարողանար դարմանել իր բազմապիսի վէրքերը:

Սակայն նոյնիսկ իրեն համար խիստ ցանկալի այս գործում, Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, Ռուսաստանի փոստական իշխանութեան հետ հասկացողութեան դալու համար, պայման դրեց Հայաստանի անկախութեան փոխանակման: Այս պայմանն ընդունել տալուց յետոյ էր միայն որ երկու կուսակցութիւններն անցան առաջադրուած խնդիրներին քննութեանը:

Տ. 1925ի դարձան, Հ. Յ. Դ. ն առաջարկ ստացաւ Սոց. Յեղ. կուսակցութեան Սրտասահմանի պատուիրակութիւնից համահայնութեան դալ երկու կուսակցութեանց հակաբողոքիկ պայքարը ներդաշնակելու եւ, ընդհանրապէս, նրանց միջեւ գործակցութիւն հաստատելու մասին: Դաշնակցութիւնը, բնականաբար, սիրով ընդառաջ դնաց ուստ Ազատական-Դեմոկրատիայի ամենակարկառուն, այդ ժամանակ նաեւ բաւականաչափ զօրեղ թեւի հետ հասկացողութեան դալու պատեհութեանը:

Բանակցութիւններն սկսան խիստ բարեկամական մթնոլորտում, որովհետեւ Դաշնակցութիւնը, հակացարական պայքարի օրերից, շատ մտերմական կապեր ունէր Սոց.-Յեղ. կուսակցութեան հետ: Ինչո՞ք այս դէպքում էլ, ինչպէս միշտ, Դաշնակցութիւնը ո՞ր եւ է կանկրէտ հարցի մասին խօսելի առաջ, սեղանի վրայ դրեց Հայաստանի լիակատար անկախութիւնը փոխանակութեան պահանջը: Սոց. Յեղ. կուսակցութեան ներկայացուցիչները, սկզբունքօրէն առարկութիւն չունենալով ամէն մի ազգի ինքնորոշման իրաւունքի դէմ, ինչ-ինչ պատճառներով ցանկանում էին յետաձգել մեր պահանջի քննութիւնը մինչեւ դէմոկրատիայի յաղթանակը Ռուսաստանում: Այս տարա-կարծութեան պատճառով, բանակցութիւնները շատ ձգձգուեցին եւ մի վայրկեան թուում էր թէ խղումն անխուսափելի է: Սակայն, ի վերջոյ, սոցիալիստ յեղափոխականները տեղի տւին Դաշնակցութեան անդրդուելի պահանջի առաջ եւ, երկու կուսակցութիւնների կա-յացրած համաձայնութեան մէջ, Հայաստանի անկախութեան ճանաչումը առաջին տեղը բռնեց:

6) Յաջորդ տարւայ ամառը, Փարիզում, տեղի ունեցաւ Ռուսաստանի աշակերդեան կազմակերպութիւնների Արտասահմանեան համադրումարը: Համադրումարը իր օրակարգի հարցերից մէկն էր դարձրել Խ. Հ. Միութեան ոչ-ուս ժողովուրդների հետ հասկացողութեան դալը եւ, այդ նպատակով, յարաբերութիւնների մէջ էր մտել նրանց կազմակերպութիւնների հետ, որոնց թւումն եւ Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութեան ներկայացուցիչների հետ:

Վերջիններս, ինչպէս նման բոլոր դէպքերում, նոյնպէս եւ այս դէպքում, առաջ քաշեցին Հայաստանի անկախութիւնը փոխանակման

սլահանքը: Համազումարը որ բաղկացած էր «ամբողջական եւ անբաժանելի» Ռուսիոյ զաղափարախօսներից, բնականաբար, դիւրութեամբ չէր կարող ընդառաջել աշխարհի մի պահանջի: Սակայն, տեսնելով Հայերի անդրդուելի կեցուածքը անկախութեան խնդրում, իսկ, միւս կողմից, առանձին կարեւորութիւն տալով նրանց ձեռնհասութեանը հակաբոլշեւիկեան պայքարի դորձերում, ընդունեց նրանց պահանջը՝ Հայաստանի անկախութեան մասին յատուկ բանաձեւ հանելով:

Սրանք են, ահա, այն բոլոր բանաւցութիւնները որ վարել են Հայերը՝ ռուսական իշխանութեան եւ հոսանքների հետ՝ սկսած Հայաստանի անկախութեան յայտարարութիւնից մինչեւ այսօր: Եւ այս բոլորէն տեսնուում է որ Հայերը՝ դորձով եւ խօսքով ամուր կառչած իրենց հայրենիքի անկախութեան զաղափարին, այդ անկախութեան ձանձուումը միշտ նախապայման են դարձրել Ռուսաստանը ներկայացնող ո՛ր եւ է ուժի հետ հասկացողութեան զալու համար:

Հայ-ռուսական յարաբերութիւնների մօտ երկու հարիւր տարւայ պատմութիւնը աղարդիւն չէ անցել մեղ համար: Այդ պատմութիւնից մենք դիտենք որ Ռուսաստանի քաղաքականութիւնը Հայերի ինչպէս եւ նրանց հարեւանների նկատմամբ միշտ հիմնուած է եղել միայն եւ միայն իր միակողմանի եւ եսական շահերի վրայ:

Այն ժամանակ, երբ Հայ ժողովուրդը՝ միամիտ հաւատով ապաւինած Հայաստանի ադատութեան մասին եղած խոստումներին՝ ջանք եւ արիւն չէր խնայում ռուսական զէնքի յաջողութեան համար, Ռուսաստանի վարիչները՝ իրենց տնտեսական եւ աշխարհակալական շահերի նկատաւութեամբ՝ զաղտնի ծրագիրներ էին հետապնդում մերթ արեւելեան Հայերին Ռուսաստան զաղթեցնելու (Պետրոս Մեծ), մերթ արեւմտեան Հայաստանը Հայերից թափուր դարձնելու (Լորանով-Րոստովսկի) եւ մերթ մեր հայրենիքի այս մասն էլ առանց այլեւայլութեան կլանելու (Նիկոլայ Բ. եւ Մազոնով)...

Նուազ ստոր չգտնուեցին Ռուսաստանի Բոլշեւիկ վարիչները ուրոնք՝ ոտնատակ տալով իրենց բոլոր հանդիսաւոր յայտարարութիւնները Հայերի մասին՝ ի հաշիւ բաղմիցս անիրաւուած Հայաստանի դոցեցին իրենց «արեւելեան քաղաքականութեան ծախսերը»՝ ինչպէս այդ խոստովանում է նոյնիսկ բոլշեւիկ Բորեանը...

Աւելի՛ եւս զարհուրելին կայ: Այն՝ որ այս երկու հարիւր տարւուայ ընթացքին, Ռուսաստանը ամէն անգամ, երբ փոքր ինչ դժուարութիւն էր ունենում իր ներսում կամ սահմանների վրայ, լքում էր հայ ժողովուրդը իր ճակատադրին՝ առանց մտահոգուելու որ զաղափարով է նրա քնաջնջումով վերջանալ: Այդպէս է եղել Պետրոս Մեծի ժամանակ, այդպէս է եղել Եկատերինա Բ.ի ժամանակ, այդպէս եւ զաւ. 1917-1918ին:

Այսքան դառն փորձերից եւ հրապարակութիւններից յետոյ, հայ քաղաքական մտածողութիւնը ոչխարային միամտութիւն պէտք է ունենար, որպէսզի նահանջէր Հայաստանի անկախութեան զաղափարից՝ ո՛ր եւ է Ռուսաստանի հետ հասկացողութեան գալու համար:

ԴԵՊԻ ՄԱՅԻՍ 28

ՍԵՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԱԿՍՍՆԵՐՈՎ

Հետաքրքրական է որոնել այն ցանկութիւնները, զորս կ'արտայայտէ հայ գրականութիւնը քաղաքական անկախութեան մասին:

Ժողովուրդներու պատմութեան մէջ, քաղաքական անկախութեան երազը այնքան սիրելի էր երգել, բանաստեղծներուն համար, որքան աղուոր աղջկան մը աչքերը: Այսպէս, երբայական գրականութիւնը քաղաքական հանդանակ մըն է միաժամանակ: Հելլէն հին բանաստեղծները աշխարհակալութեան աստձին երգիչներն եղան: Ռուս քրնարերգակները, սլաւ ցեղերուն միութիւնը երգելով, մեծապետական Ռուսիա մը երազեցին: Գերման քերթողները փառարանեցին իրենց ցեղը, զայն դասելով ամէն բանէ վեր: Եւ ահա եւրոպացի վիպաստները, իրենց տարաշխարհիկ տպաւորութիւններով, իրենց վիպագրական հետադարձութիւններով, դարձան գաղթային շօշափուկներ (քսմ-քափիւ) եւ գաղթապետութեանց աստձին երգիչները:

Այսպէս ատեն մը քաղաքականութիւնն էր որ կ'առաջնորդէր գրականութիւնը, եւ եղաւ ատեն մըն ալ որ գրականութիւնը ուզ-դութիւն կու տար քաղաքականութեան:

Առանց ուզելու ուսումնասիրութիւն մը կատարել, փնտռենք թէ ինչ արտայայտութիւններ կան հայ գրականութեան մէջ մեր քաղաքական ձգտումներուն մասին:

Հին ատեն մեր գրականութիւնը հարկատու մըն էր քաղաքականութեան: Պատմիչները, մեր առաջին գրողէտները, զրի կ'անէին քաղաքական գործերը որ կատարուած էին: Ուրեմն գրողէտը կը հետեւէր քաղաքագէտին՝ առանց երբեք յօդնեցնելու իր երեւակայութիւնը կամ իմացականութիւնը: «Բանն վասն որոյ պատուիրեցեր՝ արարի, ո՛վ քաջ, վասն Հայոց պատերազմին հրամայեցեր, յորում բաղումը առաքինացան քան զսակաւս: Ահա նշանակեցի յայսմ եօթն յեղանակիս...»:

Յետոյ կու դան պատմիչները, որոնք յոյր կը գրէին: Անոնք արցունք կը կաթեցնէին տողէ տող, նկարագրելով կործանած հայ քաղաքները եւ թշնամիներուն ասպատակութիւնները, ճիշդ ինչպէս երբայեցի բանաստեղծները, բարեկական զետեղու ուսններուն տակ, կ'երգէին կործանած հեռաւոր հայրենիքը:

Եւ վերջապէս կու դան հայ ժողովրդական երգերը, մասնաւորաբար «աղատադրական երգերը», որոնք մէկ դարու պատմութիւն ունին:

Նախ հայ մայրերն են, որ կ'երգեն: Անոնք իրենց զաւկին աւանջին տակ աղատութիւն կը հեծկտան: Վասնզի հայ կիներն էին, որ առաջին դոհերը դարձան բռնութեան: Առեւանդումները այնպիսի դէպքեր էին, որ տուրքերու ծանրութենէն, կալուածներու դրաւումէն, հրդեհներու սարսափէն աւելի ուժգին կը խոցոտէին հայ կնոջ ուրախը: Իմ կարծիքովս, աղատադրութեան առաջին երգիչը, առաջին ուսուցիչը, հայ մայրն է: Եւ յետոյ հայ աղջիկը, մեր հայրենի դիւրերուն հարադատ աղջիկը անշուշտ, որ կը սիրէ քաջը, «չինար բոյսով» եւ «չինար հասակով» երիտասարդը, այն որ կը կուռի, լեռ կը բարձրանայ, հէքեաթունակ դիւցաղն մը կը դառնայ: Այսպէս կարելի չէ ուրանալ հայ աղջկան դերը մեր աղատադրական երգերուն կազմութեան մէջ: Նորօրինակ դիւցաղներգութիւն մըն էր որ կը կազմուէր, եւ կը խաղային հայ մայրը, հայ աղջիկը եւ հայ երիտասարդը: Հորերանական վերլուծում մըն է աս, բայց կը կարծեմ թէ հոգերանական այդ պատճառն ալ դեր կատարեց մեր աղատադրական պայքարներուն մէջ: Որովհետեւ դուք դեռ չէք դանել քաղաքական յստակ ցանկութեան մը արտայայտութիւնը այդ երգերուն մէջ: Արդարեւ մեր երգերը ուրիշ բառ չունին այդ շրջանին, բայց միայն «աղատութիւն».

Ես միմէ ի մահ կալխաղան,
Միմէ եւ անարգ մահու սիւն,
Պիտի գոռամ, պիտ' կրկնեմ
Անդադար ազատութիւն:

Ի վերջոյ «աղատութեան վառ սէրը պատերազմ է կանչում»: Եւ աս կը շողայ սուրը, կ'որոտայ հրացանը:

Կրակ տեղաց հայ քաջերի
Բնակավայր դիրքերից,
Կոտորուեցին քշնամիներ,
Ահռելի գնդակներից:

Աղատութեան գաղափարը տարտամ է տակաւին:

Ինչի՞ աղատութիւն է այդ:

Կուռուղները կը խօսին «աղատութեան դրօշակի» մը մասին, որ յստակ բացատրութիւն մը չէ: Աւելի պատկեր մը, դրօշակն յաւակնութեամբ: Օտար հայրենասիրական երգերու թարգմանութիւնը, այդ օրերուն, նոր դոյն մը կուտայ մեր աղատադրական երգերուն: Գամառ-Քաթիպա կ'երգէ՝ ամէն բան Հայաստանի համար, «փողն» ալ, «թուրն» ալ, «դրիչն» ալ, «ուսումն» ալ.

Կուտամ քեզ պատիւ, կ'ունենաս դու յարգ,
Ու կը դրնեմ քեզ ազնիւ մարդոց կ'արգ,
Երբ օրօրանէդ միմէ եւ գերեզման՝
Ձգտումդ լինի փրկել Հայաստան:

Ի՞նչ կը նշանակէ «փրկել Հայաստան», մեր հին պատմիչներուն յեղչեղած մէկ բառը, արդեօք մեքենաբարձր առնուած: Ուրիշ երգի մը մէջ Գամառ-Գաթիկա խոստովանութիւն մը կ'ընէ, այս անգամ քիչ մը աւելի յստակ.

Ես դաշտ կ'երթայի, դաշտ Աւարայրի,
Ողողած ցօղած՝ Հայոց արիւնով:
Ազգ իմ սիրական, դու ազգ Թորգոմեան,
Բու կորցրած քաղը քեզ յետ կուտայի:

Քիչ մը աւելի հին, Թաղիադեանց եւս նոյն տեսակէտն ունի.

Զումն ի մէնջ յարո՛ւ
Հովիւ ազգի մերոյ,
Տուր նմա ցուպ հուծկու՝ Հովունի զմեզ:

Կը թուի թէ հայ թաղաւորականներու երազը տեսած է մինչեւ Խրիմեան: Արդարեւ, կը պատմեն թէ Խրիմեան Հայրիկ համբուրել էէր տար իր աջ ձեռքը, դոր սուրբ կը պահէր՝ հայ թաղաւոր մը օծելու համար այդ ձեռքով:

Կը սկսին յեղափոխական շարժումները: Աղգային քաղաքական ցանկութիւնները կը ստանան նոր դոյն, նոր խմատ: Հնչակեանները, ահա, ի գին արեան, աղատութիւն կ'երգեն.

Կոչնակդ հնչեցո՛ւր, հնչեցո՛ւր արագ,
Թող Հայք ոտք ելլեն ծագէ մինչ ի ծագ,
Փշրի ժանտ շղթան, ծագէ նոր արեգ,
«Ազա՛տ եմք» հնչէ ոսկեգօծ հնչակ:

Ասպարէզ կը նետուի Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը՝ «Մահ կամ ազատութիւն» նշանաբանով եւ կը խօսի միայն կրակի մասին.

Կրակ տեղացէ՛ք, անդադար կրակ,
Փեւո՛ք Դաշնակցութեան՝ առատ է գնդակ:
Իր խմբապետներէն մին, Անդրանիկ, կ'երգէ.
Մայր Հայաստանը ձեռքէ հանեցիմք,
Հիմա ոյժ ունիմք, դարձեալ ետ կ'առնեմք:

Ու մինչ Հնչակեանները «ազատութիւն» կը կանչեն, ու մինչ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը «Մայր Հայաստան» կը պահանջէ, եւ ահա մեր Ռամկավարները, քառներորդ դարուն սկիզբը՝ մանկապարտէզի բնակչութեան ձայնով՝ կ'երգեն.

Տրուած Հայութեան սիրտերէն բաժան,
Բառնամք քումաւոր բէն ու ոյս դաժան,
Զանաւք փոխարկել բիրտ նիւթը լոյսի,
Եւ քող միտքն ըլլայ ուղեցոյց յոյսի:

Քաղաքական ոչ մէկ խօսք եւ յաւակնութիւն: Ընդհակառակն ապաքաղաքական տրամադրութիւն:

Մեզ այստեղ չի շահագրգռեր հայ քաղաքական անկախութեան

ժամանակադրութիւնը, կ'արձանագրենք միայն այդ մտածման ճամբան: Ահա թէ ինչո՛ւ զէպի ետ դառնալով՝ նոյն մտածումին որոնումը կը կատարենք Պետրոս Դուրեանի քերթուածներուն մէջ: Քնքուշ բանաստեղծը կը պոռայ ցաւէն, զոր կը պատճառէ քաղաքական անկախութեան տենչը՝ թէեւ միշտ տարտամ.

Մինչ ե՞րբ գլուխդ պիտի ծեծես,
Շղթայակապ այդպէս հեծես,
Հէ՛ք Հայաստան շիջելարիս...

Ահա զողորմուն Մխաբ Մեծարեւոյր, աւելի յեղափոխական.

Բռ՛շր, մօտեցա՛ր իմ ձեռքիմ
Աստուածաբոցն հրացան,
Զի ամէն բան ինձ կրկին
Կը յիշեցնէ վրէ՛ժն արեան:

Բոլոր մեր բանաստեղծներուն երգերուն մէջ դուք անպայման կը դանդաղ խօսք մը հայկական անկախութեան մասին, բայց միշտ տարտամ: Մ. Պէշիկթաշլեան կ'երգէ Զէյթունի կոխները, Ս. Շահապիլ՝ հայրենասէրին մահը, Ա. Իսահակեան՝ կոխը «զուշմանին» դէմ:

Ե՛յ Սիս, Մասիս, ձեզի մեռնեմ,
Իմ Սիս, Մասիս, ջան տղերք,
Դուք տասի չափ, հազարի չափ,
Զեզի մեռնեմ, ջան տղերք:

Մէկ սիրտ դառնամք, բիւր սուր դառնամք,
Զարդեմք, փշրեմք դուշմանին,
Զան տղերք, գարնեմք գարկուեմք,
Մեր վաքանի ուղուրին:

Բայց առաւելապէս Ռաֆֆի եւ Ահարոնեան եղան զլիաւոր ու ուղիւնները ազատագրական կոխներուն եւ զբաղանդութեան: Ու մինչ անոնք հայկական դիւցազնամարտը կ'երգէին, արդէն հայ հոգիներուն մէջ յոյսը կը սկսէր բացուիլ, ծաղկիլ:

Այսպէս մեր ազատագրութեան ցանկութիւնը աւանդութիւն մը բլլալով հանդերձ, հոգեբանական դիժով՝ սկիզբ մը եւս ունեցաւ. յետոյ մեքենարար դարձաւ քաղաքական կամ ազդային կերք: Այլեւս ամէն հայ մտաւորական կը մտածէ թէ անպայման պիտի դայ «Հայոց պարունը»: Այս վերջին շրջանին, այդ մտածումը, «Հայոց պարունը» քաղաքական եւժ երազ մըն է այլեւս եւ հաւատք մը՝ լուսաւոր հորիզոններու բացման մասին:

Կատարուեցաւ այդ երազը:

Մինչեւ 1918ի շրջանը տարտամ էին մեր ցանկութիւնները, — «ազատութիւն», «եղրայրութիւն», մինչեւ «Մայր Հայաստան»:

Ընդհ. պատերազմը, յաւիտենապէս կոտորացող սեւ յիշատակներու հետ, մեզի տուաւ փոքրիկ հանրապետութիւն մը:

Այսօր ա՛յդ ալ չկայ: Կորսնցուցինք մեր անկախութիւնը: Կը մնայ միայն բանաձեւը:

Հիմա ժամանակ է, հետեւելով նոյն բանաձեւին, հանդանակել դրական քաղաքականութիւն մը: Մեր դրական հին սերունդը, վարժեցնելով հանդերձ կռուելու, որոշ չէր դիտել թէ ի՞նչ կ'ուզէր եւ մեր դրականութիւնը չկրցաւ ստիպեցնել ժողովուրդին թէ ի՞նչ պէտք էր իրեն: Գրական նոր սերունդը, Մայիս 28ի դասով, պէտք է բանաձեւէ յստակ ուղղութիւն մը, — երա՛զը տալ ազատ հայրենիքին:

Ես կը հաւատամ թէ հայրենիքները կը ստեղծուին նախ հոգիներու մէջ, որպէսզի յետոյ ստեղծուի հոգային հայրենիքը:

Ա՛յս վաքան, վաքան՝ քու հողին դուրքան,
Քո ծխին դուրքան, քո ջրին դուրքան.
Է՞ս փառքն ունէիր, է՞ս պատիւն առաջ,
Որ հմիկ աւիրուել, մնացել ես անջան:

Էն ի՞նչ շունչ կը լի, որ էս նոր հոգին
Փչի, վեր կացնի քնից մեր ազգին.
Էն ի՞նչ ձեռք կը լի, որ մեր աշխարհին
Էլ եղ սիրտ տայ ու կանգնացնի կրկին:

Այս՝ ես էն ձեռին կեանքս դուրքան կ'անեմ,
Էն կոխած հողին երեսս կ'սեմ,
Ապրիմ՝ իմ արինս նրա մատաղ կանեմ,
Մեքանիմ՝ հողիցն էլ միշտ նրան կ'օրհնեմ:

Կանգնել ես՝ էդպէս գլուխդ ամպին յփած՝
Ա՛յ խեղճ հայեւոր, երեսդ փակած,
Ի՞նչ կըլէր՝ Մասիս, ա՛յս դեռ աչքդ բաց՝
Սրի չտայիր քո որդիքն էրված:

«Վէրք Հայաստանի»

Խ. ԱՐՈՎԵԱՆ

ԱՆԿԱԽՈՒԹԵԱՆ ՆԱԽՕՐԵԱԿԻՆ

Քսան տարի առաջ, Բարձր Հայքի բերդաքաղաք Կարինը մեր պատաղրական մարտնչումներու եղերական հանդուրժաններէն մէկը դարձաւ:

Ամբողջ Ռուսաստանն ու Կովկասը, 1917 մարտի վերջերը, բոցավառ հնոցի մըն էին վերածուած: Յեղափոխութեան փոթորիկոտ ալիքը կ'անցնէր քաղաքէ քաղաք, զիւղէ զիւղ, մարդէ մարդ: Յարական արկնոտ դահն ու զայխտներ փչրուած էին:

Յեղափոխութեան սրտապարար ու ալեծուի յորձանքին մէջ ռազմարեմէի զէպքերը պահ մը մոռացութեան էին տրուած:

Քանի մը ամիս վերջ, հոկտեմբերեան յեղաշրջումով, յեղափոխական կառավարութիւնն անցաւ համայնավարներուն ձեռքը: Իբրեւ անմիջական հետեւանք իրենց «սոսաբեկական» կոչման, խաղաղութեան ձիթենին բռնած՝ դատարկեցին ամբողջ ռազմադաշտը: Ռուսական վիթխարի բանակները վերածուեցան անկերպարան եւ անդլուխ խուժանի՝ եւ խրամներէն դարձան զէպի տուն...

Հսկայ անդունդ մը բացուեցաւ կովկասեան ժողովուրդներու, եւ մասնաւորապէս հայ ժողովուրդին առջեւ: Իրերու անողոք բերումով, զէպքերուն ամբողջ ծանրութիւնը ինկած էր հայ ժողովուրդի ուսերուն վրայ:

Յեղափոխութիւնը, — միլիոնաւոր ճնշուածներու այդ պաշտարար առադաստը — պատմութեան դաժան խաղով, առաջին անգամ հաշուի կը նստէր մեր գոյութեան հետ:

Ո՛րքան պատրանքներ ու երազներ էինք հիւսած... Թրքահայաստանն ու Ռուսահայաստանը միացած, հայկական վարչութիւն, հայկական իշխանութիւն ու վերածնութիւն: Կարճ ատենուան մէջ, մեր շինարար ու աշխատաւոր ժողովուրդը իր մտքի ու բազուկի հըրաշքն էր նետած հայրենի դաշտերուն ու ձորերուն մէջ:

Եւ ահա, վրդովիչ անելի մը առջեւ — Ռուս զօրքերը կը քաշուէին: Անթացուպեր չկային այլեւս: Մնացեր էինք միս-միսակ, մենք մեզի:

Յեղափոխութեան բեմէն, Լէնինի կառավարութիւնն ալ կը նը-

ւերադործէր ճնշուած ժողովուրդներու դարաւոր իղձերը եւ մասնաւոր յայտարարութեամբ՝ «Ռուսաստանի ժողովուրդներուն ինքնորոշման իրաւունք» կը շնորհէր:

«Անկախութիւն», «Ինքնորոշում», «Թրքահայաստանի ազգային վարչութիւն», հայ ժողովուրդի դարաւոր երազներն էին... Սակայն, ինչ որ երջանիկ ժողովուրդներ պիտի ստանային «Ինքնորոշման» հրովարտակի հրատարակութենէն անմիջապէս յետոյ, տարաբարտարար մենք պիտի ստանայինք անհնարին պայքարներու դնով:

Անշուշտ, այժմ, ամէն ինչ կախուած էր մեղմէ, մեր գէշքի յաջողութենէն, մեր բազուկի ծանրութենէն, մեր հայրենասիրական ու մարտական ըմբռնումէն, զեղային դարաւոր առաքինութիւններէն ու կորույթէն: Մեր բովանդակ առնական ուժով տէր պիտի կանգնէինք մեր պատմական իրաւունքներուն, մեր հայրենի դաւառներուն՝ մենք յոկ ազգային ուժով պիտի լուծէինք մեր դատը: Պատմութեան վերապահած տարօրինակ դարձակէտի մը առջեւ կը դնուէինք: Բնաւ պատահած չէր, որ մեր հարցի լուծման բանալիները կամովին մեզի յանձնուէին: Մեզ կը մնար աշխարհը դնել կատարուած իրողութեան առջեւ եւ դործնապէս տէր հռչակել մեզ մեր հայրենի հողերուն:

Մինչդեռ այժմ, նոյն Ռուսերն են որ տարբեր քաղաքի մակ «Թրքահայաստանը անկախ» կը հռչակեն, զէթ ձեւականօրէն:

Արդ, մեզի կը մնար մէկ բան միայն, — անմիջապէս գործի անցնիլ եւ համագլխիմ գորաշարժ յայտարարել:

Եւ իսկապէս, այդ երկունքի օրերուն, սրբազան դոյ մը համակեց մեր ցեղը: Տենդապին դործի լծուեցան բոլոր կաղմակերպութիւններն անխորի:

Հանրային կեանքը փոթորիկեցաւ: Կոչեր, հանդէսներ, միթիւններ, ռազմաշունչ ճառեր, ժողով, եռուդեռ ու թոհուրոհ: Հայկական թիկունքը վերածուած էր եռացող կաթնայի մը: Բացուած անդունդը պէտք է լեցուէր: Օրուան յախուռն կարգապահսն էր, — զէպի՛ դորանոց, զէպի՛ ռազմաճակատ: Գո՛րծ, դո՛րծ:

Սակայն, ո՛րքան խոշոր դժուարութիւններ կային մեր կաղմակերպական ճամբուն վրայ: Դիւրին չէր մէկ օրէն միւսը, մոզական ուժով, բանակներ ստեղծել: Ռազմադաշտ էր մեր շուրջը, ռազմադաշտ էր Կովկասը, ռազմադաշտ էր Թրքահայաստանը: Աջ ու ձախ թշնամի: Աջ ու ձախ փուշ ու տատասկ: Կովկասի թաթար-վրացական պլոքը կը դաւէր թիկունքէն, կը դաւէր ճակատէն: Ի՞նչ բախտորոշ օրեր: Հայութիւնը պիտի հանդուրժէ՞ր, սակայն, որ կրկին սուրի ճարակ դառնար: Մահու եւ կենաց պայքարի պիտի պատրաստուէինք: Այո՛, զինարշաւ էր եւ մէկի եւ ամէնքի զէմ:

Ի՞նչ կը ներկայացնէին մեր թիկունքի եւ ճակատի զինուորական ուժերը, եւ ի՞նչ կարելիութիւններ կային: Ամփոփ համայնապատկեր մը միայն:

1916 օգոստոսին, Կովկասի փոխարքայի կարգադրութեամբ մեր կամաւորական գունդերը լուծուեցան եւ վերածուեցան հայկական

հրացանաձիգ զոմարտակներու :

1917ի փետրուարեան յեղափոխութենէն վերջ, Թիֆլիզի Հայոց Ազգային Խորհուրդի եւ Փեթրոպոլիի ազգային կազմակերպութեանց միջնորդութեամբ, ուստական ժամանակաւոր Կառավարութիւնը արտօնեց արեւմտեան ճակատի ուս զօրամասերու մէջ ծառայող Հայ զինուորները փոխադրել Կովկասեան ռազմաբեմը :

Հայ զինուորները ստուար թիւ մը կը ներկայացնէին: Եւրջ 200—250 հազար հոգի կը հաշուէին ուստական բանակներուն մէջ: Անոնցմէ մօտ հարիւր հազարը կը գտնուէր արդէն Կովկասեան ճակատը:

1917 յուլիս 11ի հրամանադրով Կովկասեան բանակի ուս զլիսաւոր հրամանատար Զօր. Էրեւանիկին, Հայոց Ազգ. Խորհուրդին կը թելադրէր Հայկական հրացանաձիգ զոմարտակները վերածել զուռներու: Այս կարգադրութեամբ մեր զօրական կազմակերպուած ուժերը կ'ըլլային վեց զուռներ, երկուսական զոմարտակներով: Անշուշտ, խիստ աննշան ուժ մը բազմաթիւ մեր պահանջներուն:

Ազգ. Խորհուրդը դարձեալ կը միջնորդէ Ժամ. Կառավարութեան մօտ, որ այս անգամ թոյլտուութիւն տայ ազգային զօրաբանա (կորպուս) կազմել եւ կրէնապատկել Հայկական զուռներու թիւը: Դժբախտաբար շատ ուշ, — 1917 ղեկտ. 13ին միայն, Կովկասի բարձրագոյն հրամանատարութիւնը արտօնութիւն կու տայ ազգային զօրամասի կազմութեան:

Ազգ. Խորհուրդը իսկոյն կ'անցնի դործի: Հայկական բանակի ընդհանուր հրամանատար կը կարգուի Զօր. Թովմաս Նազարբէղեան, սպայակցոյի պէտ՝ Զօր. Վիշինսկի:

Նմանօրինակ աշխատանքի կը լծուի նաեւ Կովկասի Արեւմտահայ Ազգ. Խորհուրդը, որ ծնունդ տուած էր 1917 Մայիս 2ին, Երեւանի մէջ զոմարտուած արեւմտահայ Ա. Համագլուխներէն:

1917 ղեկտ. 1ի սկիզբները, Թիֆլիզի մէջ կը զոմարուի արեւմտահայ դանազան կազմակերպութիւններու ներկայացուցչական արտակարգ ժողով եւ քննութեան կը դրուի ռազմադաշտի սպաշտպանութեան հարցը: Ժողովը պարտականութիւն կը ստանձնէ իսկոյն ձեռնարկել արեւմտահայաւանձին զօրաբաժնի մը կազմութեան, սատարելու համար համաժողովրդական շարժման: Այդ նպատակով ծնունդ կ'առնէ մարմին մը, — Ապահովութեան Խորհուրդը — որուն նախագահ կ'ընտրուի ընկ. Վ. Փափաղեան: Անմիջապէս կը յայտարարուի 20—40 տարեկաններու զօրակոչ:

Բացի արդ. կազմակերպութիւններէն, արեւմտահայ զօրաբաժնի կազմութեան մասնաւորապէս ուժ կու տային Թիֆլիզի անդլիակական եւ Ֆրանսական կառավարութեանց ներկայացուցիչները, ուրիշ խօսքով մեր դաշնակիցները, ժամանակութեամբ ուս զլիսաւոր հրամանատարութեան, զբաւուած վայրերու նահանգապետութեան եւ ամբրիկեան մասնաւոր աուգելութեան մը՝ որուն անդամներն էին Զօր. Ծօր, ղնդ. Պայք, տեղակայներ Կոլտմիթ եւ Տիւս, ամբրիկեան հիւպատոս Սմիթ: Ասոնք կը ստանձնէին նոյն իսկ վճարել կազմակերպը-

ւելիք զօրարանակի բոլոր ծախքերը եւ կը թելադրէին անյապաղ զործի ձեռնարկել: Անհրաժեշտ ծախքերու համար ալ կը վճարեն վեց միլիոն ոստրի եւ կը խոստանան աստիճանաբար վճարումներ եւ կենսամթերքներ հայթայթել:

Արեւմտահայ զօրարածնի հրամանատար կը կարգուի Անդրանիկ եւ Տօքթ. Չաւրեանի միջնորդութեամբ կը ստանայ ուսումական զօրավարի աստիճան: Բոլորն ալ մեծ հաւատքով ու եռանդով կը փարին զործի եւ կը խօսին, նոյն իսկ, 60-000նոց զօրարանակի մը մասին:

Շատ չանցած, Կովկասի Հայոց Ազգ. Սորհուրդի եւ արեւմտահայ Ապահովութեան Սորհուրդի միջեւ կը կայանայ փոխադարձ համաձայնութիւն մը եւ կ'որոշուի Զօր. Անդրանիկի կազմելիք զօրաբաժինը կցել ազգային զօրարանակին (կորպուս):

Այս կարգադրութեամբ հայկական զինուորական բոլոր ուժերը կը միանային եւ զերազոյն հրամանատարութիւնը կը յանձնուէր Զօր. Նազարէզեանին:

Կը վճուուի, նաեւ, համեմատաբար երկրորդական խնդիր մը, — բանակի ներքին հրամանատարական կազմը:

Կը կազմուի երեք զօրաբաժին: Առաջին զօրաբաժնի հրամանատար կը կարգուի Զօր. Արէշեան, երկրորդին՝ Զօր. Սիւրիկեան, իսկ երրորդին՝ Զօր. Անդրանիկ, իսկ հեծելազօրի կիսաբաժնի պետ՝ զնդ. Ղորայեան: Ասիէ գտաւ շատ մը միայրերու մէջ կը կազմուին տեղական զօրամասեր, իրենց յարակից բոլոր բաժիններով:

Սիկրդէն ամէնքն ալ լաւատեսութեամբ համակուած էին: Կը կարծէին որ ուսումական ծառայութեան մէջ զոնուող հայ զինուորները, անսալով հայրենի սրբազան ձայնին, առանց դժուարութեան, սոսկ ֆիզիքական տեղափոխութիւն մը պիտի կատարէին մէկ բանակէն միւսը եւ ստտարէին ազգային բանակի շուտափոյթ կազմութեան: Նոյնը եւ Կովկասի արեւմտահայ զանուածք, որ հայրենիքի պաշտպանութեան եւ միջժինդրութեան բուռն զգացումներէն զրդուած պէտք է անմիջապէս մտնէր զօրամասերուն մէջ:

Սակայն, աւագ, չլրականացան այդ վարդապետն ծրարները: Հայոց ազգային բանակը, նոյն իսկ ամենէն տալնապալի օրերուն, հազիւ 15-17 հազար զինուոր ունեցաւ...:

Յեղափոխութեան եւ թրքական զինադադարի խաբուսիկ օրօրներուն մէջ, հայ զինուորութիւնը փոշխացեր էր: Հանդիստի ու խաղաղութեան պահանջը ստեղծած էին հողեկան բեկում մը, վարանոտ ու երերուն կեցուածք մը, որ շատ կը դժուարացնէր բանակի կազմակերպական աշխատանքները:

Հայկական թիկունքը կը թաւալէր երկրներանքի թանձր մթնուրտի մը մէջ:

Այսպիսով դէպքերը եկան յանդիպան Սարգսրապատի, Ղարափիլիսայի եւ Բաշ-Արարանի հերոսամարտերուն:

ԱՆՅԵԱԼԻ ԹԵԼԱԴՐԱՆՔԸ

— Դուք — կ'ըսէր ինձ չէզոք հայրենակից մը — կը ջանաք ըլլալ իրատես, ու կը ցանկաք զէտքերը վերլուծել իրենց ժամանակներուն ու պայմաններուն մէջ: Բայց, երբ վաղուան մասին կը խօսիք, յանկարծ տարօրէն հաւատք մը կը վարակէ ձեզ: Երազատեսութիւն չէ՞, արդեօք, օրօրուիլ անկարելի հեռանկարներով: Ու կարծել թէ վաղը կ'ըկին կ'իրականանայ այն, ինչ որ յանկարծ պարզուեցաւ մեր առջեւ 1918ին: Կամ անիրատեսութիւն չէ՞ խանդավառուիլ այդ երազով, երբ, իրականին մէջ, ոչինչ ունինք յուսադրել:

Առանձին է այս չէզոք հայրենակիցը իր տեսակէտին մէջ:
Երբե՛ք:

Կան, — որքա՛ն շատ, — որ կը ցանկան, անտարակոյս, վաղը աւելի լաւ տեսնել: Տեսնել հայրենիք մը, որ ըլլայ իրա՛պէս անկախ: Նոյնիսկ՝ միացեալ: Բայց, թերահաւատ են: Իրենց քաղաքական նեղ կամ լայն հայեցողութիւնը մթաղնած է: Յուսասիր են անցեալէն: Ու ընկճուած՝ ներկայէն: Կը ցաւին: Կը մտահոգուին: Մեղի հետ համաձայն են, որ Խ. Հայաստանը այն չէ, ինչ որ կ'ուզէինք ու կ'ուզենք: Նոյնիսկ կը ծափահարեն՝ երբ Նոպոլոյնի ծփանքէն կամ ապագայի մասին կը խօսինք: Բայց, երբ սպեռութեան պահը կ'անցնի, երբ յուզումի առադաստները կ'իջնեն, եւ երբ սեղանի մը շուրջ՝ ձեզի հետ առանձին կը մնան, տարակոյսը կը սկսի յածիլ իրենց նայուածքներուն մէջ,

— Այս բոլորը լա՛ւ, — կ'ըսեն անոնք քիչ մը երկչոտ — բայց, չէ՞ք կարծեր որ զրեթէ անկարելի է ինչ որ կը ցանկանք մենք, — Անկախ Հայաստան, Եռադոյն...

— Ինչո՞ւ:

— Որովհետեւ, ոչ մէկ ամուր խորիսի ունինք: Տեսէ՛ք, Խ. Հայաստանը, զոր կորիզ կը նկատենք, կը կառավարուի իշխանութեան մը կողմէ, որ դէժ մէ — ոչ միայն Մոսկուայէն ղեկավարուած իր քաղաքականութեամբ, այլ եւ իր զաղափարարանութեամբ, — հայրենիքի սկզբունքին: Երջապատուած ենք բացառապէս թշնամի ուժերէ: Տկար ենք: Անոյն: Ու հով մը՝ հիւսիսէն ըլլայ թէ հարուէն՝ կարող

է բնաջնջել ինչ որ մնացած է արիւնններիկ անցեալէն: Արդ, այս պայմաններուն մէջ, ի՞նչպէս կարելի է յուսալ թէ մենք կրնանք անկախ հայրենիք մը ունենալ...

Ճշմարտութիւններ չկա՞ն այս յոռետես արտայայտութեանց մէջ:

Կա՞ն, ի հա՛րկէ:

Այսպէս, — մենք համաձայն ենք, թէ հայ ժողովուրդը տկար է: Տկար է՝ ոչ թէ որովհետեւ անգէն է, այլ մանաւանդ այն պատճառաւ, որ իրեմ թոյլ չի արուիր իր կարելի ուժը կեդրոնացնել իր հողամասին վրայ:

Աւելին, — այն պետական մարչածէրը զոր կ'ուզենք իրականացնել մեր հողին վրայ, իր դէմ ունի, առաջին հերքին, նոյն այդ հողին այժմու վարչաձեւը. — խորհրդային իշխանութիւնը: Ծիչդ է ե՛ւ այս: Եւ, վերջապէս, ճի՛շդ է նաեւ այն որ մենք չըջապատուած ենք մեզի հանդէպ աւնուապն ոչ-բարեացակամ մեծ ու փոքր ուժերէ, եւ, հետեւաբար, անկարող ենք, մեր այս տկարութեամբ, չէզոքացնել զանոնք:

Եւ սակայն, այս երեք աննպաստ ճշմարտութիւններուն դէմ կան նաեւ ուրիշ ճշմարտութիւններ, զորս անհրաժեշտ է նկատի ունենալ:

Ատոնցմէ առաջինը ջօշափելի չէ:

Այսպէս, մենք մեր հայեցողութիւնը միշտ կը հիմնենք ներկայ իրողութիւններուն վրայ, երբ ապագայի մասին կը խորհնք կամ կը խօսինք:

Ուրիշ խօսքով, մեզ յուսադրող առաջին ճշմարտութիւնը այն է, որ պատմութիւնը քարացումներ չի փանչնար եւ կեանքը՝ աւելի շատ՝ անակնկալներու շրջապատում մըն է: Մարդկային պատմութեան մէջ «անկարելիութիւնները» աւելի՛ հաւանական են, քան կարելի նկատուածները:

Երկրորդ, մեր մօտաւոր անցեալը մեզի կ'ըսէ թէ հիմնական չեն — քլալով՝ հանդերձ ճշմարտութիւններ — այն պատճառաբանութիւնները, որոնք մեզ յոռետեսութեան կը մղեն:

Որովհետեւ՝

Ա. — 1915ին ալ, երբ ընդհանուր պատերազմը ծաղեցաւ, հայկական հողամասերու վրայ իշխող օտար վարչաձեւերը (սուլթանական ու ցարականը) ոչ միայն դէմ, այլ եւ քշնամի էին՝ նոյն այդ հողերուն վրայ՝ հայկական պետութիւն մը հիմնելու ծրագրին:

Բ. — 1915ին ալ մենք այնքան տկար էինք՝ որքան այսօր: Կամ՝ անպատրաստ:

Գ. — 1915ին ալ մենք չըջապատուած էինք մեզի հանդէպ աւնուապն ոչ-բարեացակամ միւլենայն ուժերէն: Ուժեր, որոնցմէ մին կ'իսկեց մեզ, իսկ միւսը առիթ ընծայեց որ այդ բնաջնջումը իր լրումին հասնի...

Ու 1915ին ալ նոյնքան թերահաւատ էինք:

— Հայաստան... .

Յնո՞րք մը կը նկատուէր ան:

— Դուք կը նմանիք այն պատանիներուն, որոնք, — կը մեղադրէին մեզ՝ շատեր — կը վազվզեն, պարտէզին մէջ, թիթեռնիկին ետեւէն՝ դայն բռնելու ցանկութեամբ, բայց երբեք չեն յաջողիր, ու կը կոխկրտեն այն անունները, զորս իրենց հայրերն են խնամած՝ յոգնատանջ ու մեծ ճիւղերով...

Ու ամենէն լաւատես Հայն իսկ անիրականանալի պատրանք մը կը նկատէր: «Արիւնաներկ Երայ մը»...: Իսկ պատերազմի ընթացքին, ամէն մէկս կը խորհէինք թէ հրաշք մը կ'ըլլայ, եթէ կարենանք գլուխնիս սլոջ պահել այդ անահնկալ արհաւիրքին մէջ...

Բայց, պատահեցաւ անկարելին ու անհաւատալին:

Թէեւ տկար, հալածական, արիւնաթաթախ, ու կիսուած՝ թիւով, այսուհանդերձ այդ մեծ գուպարին մէջէն յանկարծ հայրենիք մը ծնաւ...

Այնպէս որ, մինչեւ 1914 ամենաթերահաւատ Հայն իսկ 1918ին տեսաւ թէ «խենթութիւն» չէր ինչ որ տասնամեակներ շարունակ երազեր ու հեռապնդեր էինք:

Տարիներ անցան: Դէպքերը, շատ արագորէն, դասաւորուեցան մեզի համար աննպաստ կերպով: Մանուկ Հայաստանը զոհն եղաւ քաղաքական դաւի մը: Ու ահա, ներկան, իր բոլոր աննպաստ կողմերով, եկեր՝ այնպէս մը ցնշել է մեր մտածողութեան վրայ, որ հայ մարդը անգործ է անդրադառնալու այն անփութելի ճշմարտութեան թէ՛ կեանքը յարատեւ փոփոխութիւն է, եւ թէ՛ անահնկալները անխուսափելի են ու թերեւ մօտ:

Բայց մանաւանդ՝ մեր երէկը մեծագոյն դրաւականն է, որ մենք մեր վաղուան նայինք ոչ թէ ներկայի՝ այլ վաղուան հաւանականութիւնները:

Ու, հետեւապէս, ըլլանք հաւատաւոր:

Դադրեցա՞ւ այդ հաւատքը: Կամ՝ չբացուցի՞նք դայն՝ ամպոտելով մեր մտածումը, — չբացուցած կ'ըլլանք սպաղալի բոլոր կարելիութիւնները:

Վասնզի, չմոռնա՞նք ե՛ւ ուրիշ ճշմարտութիւն մը, — մեր Գոտի յաջողութեան բոլոր արդիւններէն կամ թշնամիներէն մեծագոյնը բո՛ւն իսկ մեր թերահաւատութիւնը կրնայ ըլլալ...

Այդ հաւատքը մեր բովանդակ պատմութեան խաբխիւր եղաւ:

Շարունակե՞նք անխախտ պահել դայն:

Երբեք չենք հասնիր հոն, զոր կը ցանկանք — կ'ըսէ Ժիրարտէն, — բայց եւ այնպէս միշտ աւելի կը բարձրանանք ջնանալով՝ քան եթէ ընաւ չճշդէինք: Այդ նպատակը, որ միշտ տեղի կու տայ մեր առջեւ, մեկ կը քաջալերէ ու կ'ողբուրէ: Դիչ կը կառուցանենք, որովհետեւ շատ կը ցանկանք: Ու կը հասնինք լաւին, որովհետեւ լաւագոյնին ըմբռնումը ունինք:

Իրապէ՞ս, եթէ քաղցր է մեռնիլ հայրենիքին համար, նուազ քաղցր չէ՞ ապրիլ անոր համար: Նուիրելի անոր կեանքդ: Նուիրե՛՛լ անոր ուժդ ու ամենարեւոյցն մասը սրտիդ...

ԻՆՉ ՇԱՀԵՑԱՆՔ ՄԱՅԻՍ 28ԷՆ

Հայութիւնը ապրեցաւ հողեկորոյս վիճակ մը կիլիկեան անկախութեան վերնալէն ետք: Կոտորակուած՝ հայրենիքի մէջ, եւ ցիր ու ցան՝ աշխարհի չորս ծայրերը, անոր հողին տենչաց ազատութեան, անկախութեան:

Հեռաւոր Հնդկաստանէն մինչեւ Վենետիկ, Լեհաստանէն Բարձր Հայք, Սիւնեաց աշխարհէն մինչեւ Զէյթուն, հայ պետութիւն, սեփական, անկախ հայրենիք ունենալու զազաւար մը անմար ջահի պէս ապրեցուց սերունդները:

Իսրայէլ Օրի, Յակոբ Զուղայեցի, Մինաս վարդապետ, Ամիրխանեան Էմին, Մխիթար Արքայ, Դաւիթ բէդ, Ղարաբաղի մելիքներ, Ներսէս Աշտարակեցի, Ալիշան ու բազմաթիւ ականաւոր մարդիկ դարեր շարունակ ջանացին վառ պահել հայութեան մշակութային, ռազմական, հաւաքական ոգին: Անոնք քարոզեցին ազատութեան, անկախութեան զազաւարը: Սերունդներ համակուեցան այդ զազաւարներով, իւրաքանչիւրը իր բաժին մասնակցութիւնը բերաւ նւիրական այդ դործին:

Անոնք՝ անկախ պետութիւնը, հայրենիքը նկատեցին միակ երաշխիքը ժողովրդի մը յաւիտենական գոյութեան, ստեղծագործութեան ու հոգեկան դանձերու ազատ դրսեւորման:

Դարերու հոլովոյթը հողեփոխեց ամբողջ Հայութիւնը: 16, 17րդ դարու ստրուկ Հայութիւնը հողեփոխուեցաւ, հաւատը՝ դէպի սեփական նոր պէտքութիւն ստեղծելը՝ դարձաւ նշանաբան հայութեան լաւագոյն մասին համար: 19րդ դարու կէսերուն ազատութեան զազաւարը համակեց զրեթէ ամբողջ Հայութիւնը:

1862ին Զէյթունի ապստամբութիւնը, Սոփափաղեաններու ճաւերը Ազգային ժողովներուն մէջ նախանշաններ էին այդ ոգիին:

Ութսունական թուականներուն այդ զազաւարները աւելի յստականալով մարմնացան յեղափոխական միութիւններու կազմակերպութիւններու կուսակցութիւններու ստեղծման մէջ: Անկէ ետք յեղափոխական կուսակցութիւնները Հայութիւնը մարդեցին կուռի, պայքարի, ընդդիմութեան: Հայրենի լեռները ու ձորերը, դարերու դադարէն ետք, ականատես եղան իրենց դաւախներուն հերոսական մաքա-

ռումներուն: Արիւնը հոսեցաւ գետերու պէս: Վարդաններու եւ Մուշեղ Մամիկոնեաններու հողին վերականգնացաւ հայ Ֆեդայիներուն մէջ: Անոնք, մահը արհամարհելով, կերտեցին Հայութեան Նոր Պատմութիւնը: Սասնոյ ապստամբութիւնը, Վանի կռիւները, Խանասորը, Բանկ Օռտմանը, 1905 թիւը, կամաւորական շարժումը եկան յանդեցան 1918ի Մայիս 28ին: Դարերու երազը սերունդէ սերունդ փոխանցուելով, այդ օրը դարձաւ իրականութիւն: Մարդարապատի, Բաշ-Աբարանի, Ղարաքիլիսէի, Բազուի հերոսական կռիւները իրականացուցին Իսրայէլ Օրիի, Դաւիթ Բէգի քաղաքական տէնչերը, Հայաստանը դարձաւ ազատ, անկախ պետութիւն: Կրակի, սովի, հիւանդութեանց ճարակէն անցած Հայոց Աշխարհը դարձաւ հարազատ բոյնը աստանդական Հայութեան:

Մայիս 28ով սկսաւ Հայութեան նոր պատմութիւնը: Աշխարհի չորս ծայրերէն Հայաստան սկսան դալ Հայրենապրիւած զանգուածները:

Մայիս 28ը արժատացուց մեր մէջ ազատ պետութիւն ունենալու տենչը: Վարժեցուց մեզի մեռնիլ Հայաստանի ապագային համար: Վառեց մեր մէջ Հայոց անցեալի պանծացումի կրակը: Ան սէր ստեղծեց զէպի մայրենի լեզուն, օտարացած Հայութիւնը բերաւ կապեց Հայաստանի նոր պատմութեան: Վարժեցուց մեզ ինքնախոստանութեան, կորովի, պայքարի: Հարկադրեց մեզ սիրել հաւաքական եւ անհատական ազատութիւնը: Կապեց մեզ մեր պատմութեան, աշխարհագրութեան, ստիպեց մոռնալ մեր եւս յանուն ընդհանուրի: Պարտադրեց զոհուիլ Հայրենիքին համար. վկայ փետրուար 18ը, մայիսեան ապստամբութիւնը, հայ-տաճկական կռիւները: Կրցաւ հաւատ ներշնչել թէ կրնանք կուռիլ նաեւ Ռուսի դէմ ու մենք կուռեցանք նաեւ Ռուսի դէմ 1920ին Դիլիջանի, Սիւնեաց Աշխարհի մէջ:

Մայիս 28ը սերունդներու մէջ արժատացուց ազատ Հայաստան ունենալու զազափարը, բոլշեւիկ Հայէն սկսած մինչեւ ռամկալարները, դաշնակցականներէն մինչեւ սոցիալիստ-յեղափոխական եւ սոցիալ գեմովրատ փարեցան այդ զազափարին:

Վկայ հազարաւոր դաշնակցականներու մահը, աքսորը, տառապանքը Խորհրդ. երկիրներու մէջ: Վկայ արտասահմանի Հայութեան մեծամասնութեան անտեղիտալի ցանկութիւնը՝ ունենալու անկախ պետութիւն:

Մայիս 28ը վերջնական կերպով ջնջեց սահմանները Հայութեան դոյզ հատուածներուն միջեւ: Արհեստականորէն բաժնուած Հայութեան մէջ առաջ էր եկած նաեւ ախտաւոր հոգեբանութիւն: Մէկ հատուած կը ծաղրէր, կ'արհամարհէր միւսը, մէկը «հոս-հոս» էր, միւսը՝ «հէնց ու մէնց»: Տակաւին ցարդ որոշ տեղեր կ'ապրէ այդ հոգեբանութիւնը. սակայն, Մայիս 28ի ոգին վերջ ի վերջոյ կը վերացնէ այդ ստոր, ախտածին բնազդը, Հայութիւնը կ'ըլլայ մէկ, առանց սահմանի, հատուածի, կանխակալ մտայնութեան:

Մայիս 28ը նոր թափ տուաւ մեր իրականութեան, մշակոյթին, ետք, ականատես եզան իրենց զաւակներուն հերոսական մաքա-

Ան ստեղծեց հայկական բանակը: Զինուորութիւնը դարձաւ պարտա-
դիր բոլորի համար:

Ան հիմ դրաւ հողերու արդար բաժանման, ջրանցքներու շին-
թեան, քանաց ստեղծել տանելի վիճակ Հայաստանի ողջ աշխատա-
ւորութեան համար:

Մայիս 28ը հաւասար նկատեց Հայաստանի մէջ ապրող բոլոր
ժողովուրդները, սորվեցուց նաեւ անխնայ ըլլալ անոնց հանդէպ ու-
րոնք կը ցանկային քանդել հիմերը նորաստեղծ պետութեան: Ան հա-
ւասար չափով պատեց Հայը, Թուրքը, Քիւրտը:

Մայիս 28ը եղբայրութիւն, համերաշխութիւն քարոզեց հարեւան
պետութեանց հանդէպ եւ եթէ եղան անցանկալի երեւոյթներ մեղքը
Հայաստանինը չէր: Ան, վարժեցուց մեզի սերել մեր սեփականը,
յարգել նաեւ օտարինը:

Փոքր էր Հայաստանը, Մայիս 28ը վարժեցուց ցանկալ տւելի
մեծ Հայաստան, Միացեալ Հայաստան: Մայիս 28ը թելադրեց մեզի
ըլլալ խոհեմ բայց յամառ մեր պահանջներուն մէջ: Ան ստիպեց սի-
րել հայրենիքը նաեւ հեռաւոր դադութներու մէջ: Անոր հաւատարիմ
մնալու համար հսկայ բազմութիւններ պատրաստակամ դարձան զո-
հելու իրենց հարստութիւնը, բարեկեցիկ կեանքը, նաեւ իրենց անձը:

Իրաւադրկուած է այսօր Հայաստանը, անոր մէկ մասը ենթակայ
է Թուրքին, միւսը՝ Ռուսին: Հայութեան մէկ մասը կը տնքայ մե-
ծամանակներու ծանր կրօնելին տակ, միւսը ցրուած է աշխարհի
չորս ծայրերը, սակայն Մայիս 28ը արմատացած ըլլալով մեր ժողո-
վուրդի մէջ չի յուսահատեցներ Հայութիւնը ոչ երկրի եւ ոչ ալ արտա-
սահմանի մէջ, վկայ այն տօնակատարութիւնները որ կ'ըլլան արտա-
սահման եւ հոն երկրի մէջ, սմբած հոգիներու մէջ:

Ան ներշնչած է յաւիտենական հաւատք հայ ժողովուրդին որ ան
պէտք է ապրի ազատ եւ անկախ: Ախտաւոր երեւոյթներ ժամանակա-
ւոր դադարներ են միայն պատմութեան անոյարան թաւալումին մէջ:
Ժամանակները կ'անցնին եւ 1918 թուի Մայիս 28ի թողած աւանդները
վերստին կեանք կ'առնեն, կը դառնան իրականութիւն եւ ալեկոծ
զանգուածները երջանիկ հանգիստ կը դառնն Անկախ եւ Միացեալ
Հայաստանի մէջ:

Մայիս 28ը վարժեցուց մեզի տոկունութեան, պայքարի, ան կը
վարժեցնէ նաեւ համբերութեան:

ԱՐԱՄԻ ԿԵԱՆՔԷՆ

Քսան տարի առաջ, մեր երկրին մէջ տեղի ունեցան ճակատադրական եւ ծանր դէպքեր: Զերմութեան ու լոյսի շողը որ այս պահուսկը թափնացէ հողիէս ներս, կու գայ այդ օրերէն, եւ այն բոլոր լուսաւոր դէմքերէն, համեստ եւ հասարակ ծագումով, որոնք համակ ճիշդ ու եռանդով բարձրացան կատարելութեան, դանախով իրահան խորհուրդը Հայութեան այդ օրերու հողեկան ճգնաժամներուն:

Մէկը ատոնցմէ, եւ ամենէն առաջինը, Հայաստանի անկախութեան համար մղուած պայքարի կապակցութեամբ, Արամն է — իրական հիմնադիրը Հայաստանի Հանրապետութեան:

Համեստ՝ իր ծագումով — պարզ արհեստաւորի զաւակ —, համեստ նաեւ իր կրթութեամբ (Երեւանի թեմականաւարտ), «սուանց բարձրագոյն ուսման», ինչպէս կը կրկնէր ինք դասնութեամբ — կարգալով իր շուրջը դարձողներէն շատերուն դէմքին վրայ այդ միևնոյն արտայայտութիւնը — միշտ նուիրուած բայց եւ միշտ հալածուած ուսումնական աշակերտի մարդը, 1918ի յիշատակելի օրերէն ճիշդ մէկ տարի առաջ, չէր կրնար խորհիլ այն պատմական դերի մասին, որ վիճակուեցաւ իրեն: Ընդհակառակը, իր կուսակցական եւ հանրային կեանքի ընթացքին, ոչ մէկ շրջան այնքան ծանր, տապալակալի եւ սրտմաշուք է եղած, որքան այդ եղաւ 1916—1917 թիւերուն:

Իր անմիջական զործակիցներուն, Վառամեանի եւ Իշխանի եղերական վախճանը, հայկական միւս նահանգներու անստոյգ եւ սպառնալիկ ճակատադիրը, — եւ մանաւանդ պատերազմի երկարաձգման հետեւանքով «անխուսափելի աղէտը» 1915ին — Վասպուրականի ինքնապաշտպանութեան սկիզբներուն, «առաջին անգամ մղեցին զիս դէպի մահ» դառնութեամբ յիշեր է ան մէկ քանի անգամ:

Տապալակալի այս վիճակին մէջ սակայն տարբեր համար պայքարելու կամքը — որ յայտնաբերուեցաւ Վասպուրականի մէջ — սրբեց Արամի հողիէն մահուան գաղափարը: Ան դատւ ինքզինքը: Մէջտեղ նետուեցաւ իրրեւ առաջնորդ, իրրեւ ղեկավար, արժեքաւորելու իր կազմակերպչական բնատուր ընդունակութիւնը, մանաւանդ տաքսմեթ ու հակառակորդ ուժերու համախմբումն ու համադրումը մի-

եւնոյն նպատակին շուրջ:

Վասպուրականը փրկուեցաւ:

Իր սիրած ժողովուրդի փրկութիւնը, հայ կամաւորական զունդերու յառաջխաղացումը ռուսական բանակին հետ դէպի հայկական միւս շրջանները, ժամանակաւոր սպիդանիի դեր կատարեցին Արամի հոգիին խորը թաղուած վերքին համար:

1915ի Վասպուրականի յուլիսեան աղէտաւոր եւ դաւադրական ընդհանուր նահանջները եւ — աստիճանաբար զործնական կեանքի մէջ արտայայտուող ռուսական հակահայկական նոր, բայց միշտ հին եւ աւանդական — քաղաքականութիւնը, կրկին անգամ ցնցեցին Արամը — այս անգամ աւելի վտանգաւոր եւ ծանր պայմաններու մէջ:

Նահանջի հետեւանքով ստեղծուած հիւանդաղին հոգեբանութիւնը գաղթող հայութեան մէկ որոշ խաւին մէջ, Արամը կը նկատէր պատասխանատու լազմաթիւ չարիքներու: Տրամաբանութիւնն ու պաշարին զնահատութիւնը ստորադնահատուած ամբոխաւարութեան, պարարտ հող էր դառն անշնչելի մթնոլորտ ստեղծելու անոր շուրջ, որ իր կեանքի լաւագոյն շրջանը զոհած էր նոյն ատեն ժողովուրդին համար: Եւ նոյնիսկ այդ տխուր օրերուն, երբ Արամի անձն էր ըզրադումը բոլոր շատախօսներուն, դիտակից եւ անդիտակից դանդաղածին, երբ իր իսկ խնամքովն ու զոհողութեամբ հանրային դիրքի հասած շատ բարեկամներն իսկ ամբոխը կը կերակրէին սեւցնելով դաշն, այդ նոյն օրերուն իր միշտն ու զաւր իր հոգիին խորը թաղած՝ Արամ ամէն ճիգ դործ կը զնէր մեղմելու օրուան թշուառութիւնը, օգնելու իւրաքանչիւրին որքան կրնար: — Կոտորածէն ազատուած, պէտք չէ ձգել որ այս ժողովուրդը կորչի հիւանդութեան եւ անօթութեան համաճարակէն — կ'ըսէր ու կը կրկնէր ան, թեպէտք իր անմիջական շրջապատին «ականջ չկախել զկաղապիւղաների վրիլուկներու»:

1916ի վերջի կէսերուն, դաղթականութեան թշուառութիւնը մեղմուեւ, տապնասր կորսնցուցեր էր իր սպառնալից միճակը: Ստեղծուած էր համեմատաբար բնականոն կացութիւն մը, շնորհիւ օդնութեան նուիրուած կազմակերպութիւններուն:

Մինչ այդ, Արամի առողջական միճակը կը ծանրանար, որուն կը սպառնային իր հոգեկան աշնքան ցնցող բարդութիւններն ալ: Վիճակը կը ուստականար, մանաւանդ Սասունի եւ Մուշի շրջանէն ազատուած ընկերներ Գոմսի եւ Ռուբէնի Կոմիկոս հասնելէն յետոյ: Վերջիններու տեղեկութիւնները սարսափելի էին ոչ միայն իրենց զրտնուած շրջաններու մասին, այլ եւ կ'ուրուաղծէին այն ահաւոր աղէտը, որ տեղի էր ունեցեր 1915ի ընթացքին, բովանդակ թրքահայկական շրջաններու մէջ:

Յուսարեկուած եւ ջարդուած, ներքին ու արտաքին, մէկը միւսէն ցնցող տապնասներէն, անհրաժեշտ էր ժամանակաւոր մեկուսացում մը, կատարեալ հանդիստ մը: Առիթը կը ներկայանար, թէեւ քիչ մը տարբեր պայմաններու մէջ:

1916ի աշնան Ռուբէնի հետ Արամը կը հրաւիրուէր Պետրոկրատ

սուսակալն կեդրոնական կառավարութեան կողմէ: Նոյն շրջանին Մոսկուայի Հայկական Կոմիտէի նախաձեռնութեամբ, Պետրոկրատի մէջ կը դուստրուէր Հայկական Համագումար մը, նուիրուած բատեղծուած կացութեան: Այս կրկնակի նպատակներով Արամ մեկնեցաւ Ռուսաստան: Իր աշխատանքները վերջացնելով անցաւ Խրիմի Հանքային Նուրերու շրջանը՝ դարձանուելու համար: Իրականութիւնը սակայն ուրիշ էր: Այդ առիթով ան պիտի որոշէր իր կամաւոր «աքսորայւորը» ուր վճուած էր վերջնապէս հաստատուել, քաշուելով կուսակցական եւ հանրային աշխատանքներէն:

Խրիմէն իրմէ ստացած հրահանգներով, ես լռիկ ու մնջիկ լրծուած էի անդափոխութիւն նախապատրաստական աշխատանքներուն: Անձնապէս աշխրան համոզուած էի իր ծրագրի իրականացման — ծանօթ ըլլալով իր վճռականութեանը — որ ես ալ անհամբեր էի դարձեր: Վերջին անգամ սակայն իր մէկ երկտողով կը յայտնէր թէ՛ կը վերադառնայ Կովկաս ձմեռուան մէկ քանի ամիսներուն «վերջնապէս կարգադրելու իր գործերը»:

Առաջին առթիւ ո՛չ մէկ պատճառ ունէի կասկածելու իր այս որոշման մրաւ: Իրապէս ալ կարգադրելիք շատ գործեր ունէր, կուսակցական թէ անհատական: Սակայն աւելի մերձը համոզուեցայ, որ իր մերտաւոր զիստաւոր պատճառը, Արեւմտահայերու Համագումար կազմակերպելու իր ծրագիրն էր: Ամիսներով նուիրուեցաւ այս աշխատանքին: Վերջապէս համաձայնութեան եկաւ Ջոռ. Անդրանիկի եւ Ա. Դարբինեանի հետ, իրեւ նախաձեռնող մարմին: Մինչ այդ, առաջին իսկ պայթած էր սուսական 1917ի փետրուարեան յեղափոխութիւնը: Քաղաքական նոր անակնկալներով չըման մըն էր որ կը սկսէր, գործի մղելով բոլորը, մանաւանդ քաղաքական կուսակցութիւնները:

Միամիտ պէտք էր ըլլայ մտածելու Արամի կամաւոր «աքսորման», ուրիշ խօսքով մեկուսացման ծրագրի մասին:

Արեւմտահայ Համագումարի հետ, որոշուեցաւ դուստրել Երեւանի մէջ Զ. Յ. Դ. Երկրի Ռայոնական Ժողովը, մասնակցութեամբ Կովկաս ապաստանած Թրքահայկական չըմաններու ողջ մնացած բոլոր կուսակցական մարմիններու անդամներուն ու գործիչներուն:

Լաւատեսութեան եւ նոր յոյսի շրջան մը կը բացուէր բոլորին համար: Հայութիւնը առանց բացառութեան կը հաւատար թէ աւելի առաւելութիւններ ձեռք պիտի կրնայ բերել նոր Ռուսիայէն թրքահայկական դատի տեսակէտէն: Այս լաւատեսութենէն զերծ էր նաեւ Արամը, թէեւ երբեք խանդավառ:

Մինչ այս, օրերը կ'անցնէին: Արեւմտահայերու համագումարի եւ մեր ռայոնական Ժողովի պատգամաւորները կը հասնէին Երեւան: Համագումարի նախօրեակին հրաւիրուած էր դաշնակցական պատգամաւորներու խորհրդակցական Ժողովը:

Այս Ժողովը կրկնակի ձախտադրական դեր կատարեց Արամի կեանքին մէջ:

Համագումարի կազմակերպութեան, դիւանի եւ յանձնախումբերու թեկնածուներու խնդիրն էր դրուած քննութեան: Անտեսուած

էր Արամը, կարծես թէ զոյութին ունեցած չըլլար: Եթէ զործնական տեսակէտով աւելի արդիւնաւոր էր, որ ան չկաշկանդուէր Համադումարի մէջ, այս կամ այն պաշտօնով, ոչ մէկ անպատահութիւն կար սակայն որ — Անդրանիկին պէս — անկաւ եւս նշանակուէր Համադումարի պատուոյ նախապահ: Ձէ՞ որ եթէ կար մէկը իրապէս արժանի պատուոյ նախապահութեան, այդ ալ Արամն էր, իրական կազմակերպիչը այդ Համադումարին:

Անձնական կիրքն ու տաւելութիւնը — որ աւագ տիրապետած էին մեր կարգ մը ընկերներուն — անտեսեր էին բարոյական այս տարրական պահանջը:

Ժողովը վերջացաւ. մէկ քանի բարեկամներով — որոնց մէջ իր ապագայ կիներ, որուն ծանօթացեր էր երկու օր առաջ միայն, ընկեր բժ. Նարպանտեանի (մեռած 1918ին) միջոցով — Երեւանի Տօբթորական փողոցի մէկ շատ համեստ բնակարանին մէջ դանապան խօսակցութիւններով ժամերը կը սահէին: Արամը դառնացած էր, եւ ոչ մէկ ձեռք կ'ընէր այդ բանը ծածկելու՝ հակառակ իր սովորութեան ու կը մատնէր իր հոգեկան անօրինակ տալիսապր: Հին կրակը բորբոքած էր, երեւան հանելով իր կեանքի ընթացքին այնքան շատ կրկնուած տաղանապի ջրջանները: Առաջին անգամ ըլլալով կը դիտէի այս մարդուն, — ինծի համար միշտ անպարտելի մնացած մարդուն — մէջ խոր բեկում մը: Իր տաղանքներուն եւ վշտին մէջ երբեք ուրիշին օգնութեան չդիմող Արամը, այսօր այլեւս ակնյայտնիօրէն կը փնտռէր օգնական մը, մարդկային հոգի մը, որուն կոթնէր այլեւս իր խաչելութեան ճամբուն վրայ:

Համադումարի եւ ռաջօնական ժողովի ընթացքին նոր դէպքեր եւ պատճառներ եկան ուժ տալու Արամի հոգեկան այս անակնկալ փոփոխումին:

Աւելին ըլլալով ան միշտակ կը զգար զինք այլեւս: Մինակ Արեւմտահայութեան մէջ, օտար. միշտակ Արեւելահայութեան մէջ, օտար եւ խորթ:

— Արեւմտահայը զիս ուստահայ կը նկատէ երբ իր Համադումարին մէջ է. ուստահայը զիս վաստուրականացի եւ արեւմտահայ կը նկատէ, որովհետեւ ուստական յեղափոխութեան այս օրերուն, իմ մէջ զբաւուած վայրերու հետաքրքրութիւնը աւելի մեծ կը դոյնէ: Ե՛յ լաւ, այս նշանակում է որ այլեւս եւս աւելորդ եմ եւ անպէտք...»

Այլեւս անհար էր առարկել իրեն այս ուղղութեամբ:

Համադումարի եւ ռաջօնական ժողովի աւարտումէն վերջ, կադմակերպուած քննարկական հաւաքոյթին, որուն կը նախապահէր Ռոստոմ, Արամ մերժեց մասնակցելը: Հակառակ Ռոստոմի պնդումին՝ յայտնել իրեն Արամի այդ երեկոյեան ժամադրաւայրը, մնացի լուս եւ անդրդուելի, հոգեկան ծանր տաղանապի ենթարկելով նաեւ ինքզինքս:

Այսքանով փականը այս էջը, մէկ կողմ ձգելով այնքան մանրամասնութիւններ, ալլապէս կարեւոր Արամը ներկայացնելու տեսակէտէն: Ըսենք այսքան որ այդ նոյն գիշեր Արամը նշանուեցաւ բժշ-

կուհի Կ. Զ. ի հետ, մէկ քանի շաբաթուան ծանօթութենէ վերջ: Այս փաստը կատարուեցաւ կատարելապէս զաղտնի, ընդամէնը երկու հօգիի ներկայութեամբ, որոնցմէ մէկը նոյն ինքն բժ. Նալ-պանտեանն էր: Միաժամանակ յաջորդ առաւօտն իսկ ան մեկնեցաւ Երեւանէն, ուղղակի Խրիմի հանրային շրջանները, մէկ քանի ամսով: Որոշուեցաւ միաժամանակ իրականացնել կարճ ժամանակով, մէկ կողմ ձգուած կամաւոր մեկուսացման ծրագիրը, անշուշտ պատշաճեցուած ստեղծուած նոր պայմաններուն:

Մէկ երկու ամիսէն նորէն փոփոխութիւններ Արամի անձնական ծրագիրներուն մէջ: Ան վերադարձեր էր արդէն Թիֆլիս, ճիշդ այն շրջանին երբ ժամանակաւոր կառավարութիւնը, Կէրէնսկիի նախապահութեամբ, թրքահայ գրաւուած շրջաններու կառավարութիւնը անջատելով կոփկատեան իշխանութիւնէն, կ'ենթարկէր առանձին վարչութեան մը, ենթակայ ուղղակի ոռւսական կեդրոնական իշխանութեան: Այս վարչութեան մէջ, որուն կեդրոնն էր Թիֆլիսը, կարեւոր դեր մը տրուած էր բժ. Զաւրեանի: Առիթը նպաստաւոր էր գրաւուած շրջաններու կաղմակերպութեան աշխատանքները աւելի մեծ թափով յառաջ տանելու: Պէտք էր այս գործին լծել բոլոր տրամադրելի ուժերը: Այս պայմաններու մէջ, Արամի ներկայութիւնը չէր կրնար աննկատ մնալ: Հակառակ իր ընդդիմութեան որ եւ է պատասխանատու աշխատանք եւ պաշտօն ստանձնելու, ի վերջոյ ան համակերպեցաւ բժ. Զաւրեանի խնդրանքին, «փոքրիկ աշխատանք մը կատարելու մէկ քանի օրով»:

Ծրագրուած էր Բառնի եւ Ալաշկերտի շրջանը փոխադրել իշխանութիւններու տրամադրութեան տակ դնուած Էօթ հարիւրի չափ դոմէններ, կեդրոնացած Էջմիածնի կայարանը: Այս դոմէններուն առաքման գործն էր, որ կը ստանձնէր Արամ, այս առթիւ ինծի գրած նամակի մը մէջ ստորագրելով «գոմէնների կոմիտարը»:

Առաջին պաշտօնը 1915էն ետք՝ զոր կը ստանձնէր Արամ:

«Իւրաքանչիւր գոմէնի ձաղ երկիր մտցնել աւելի մեծ գործ է, քան ամենօրեայ այն միթինկները որուն տրամադրած ենք մեր եռանդի մէկ կարեւոր մասը»:

Գոմէններու այս գործը այնուամենայնիւ ճակատադրական նշանակութիւն ունեցաւ Արամի համար: Իր այս աշխատանքը աւարտած, Կոփկատի մէջ տեղի կ'ունենային նոր եւ զձեռական դէպքեր: Ծանօթ է այս շրջանը, — 1917ի աշունը — բոլորին:

«Գոմէնների կոմիտարը» Թիֆլիսի մէջ չէր կրնար անտարբեր մը նալ. անիկա անպաշտօն ամէն տեղ էր եւ ամէն շարժման մէջ:

1917ի վերջերը «գոմէնների կոմիտարը» Հայոց Ազգային Խորհուրդի յատուկ կոմիտէի կողմէն լիազօր նշանակուեւր էր Երեւանի մէջ:

Երեւանի, ուրիշ խօսքով Հայաստանի դերադոյն իշխանութիւնը, այս ձևով կը յանձնուէր Արամին: Զոհնարկելով իր այս նոր ու պատասխանատու պաշտօնին 1917ի վերջերը, առաջին առթիւ կաղմեց

Երեւանի Յատուկ Կոմիտէն, որ փաստօրէն հիմնական կորիզը հանդիսացաւ Հայաստանի անկախ կառավարութեան: Այս մարմինն էր, միշտ Արամի գլխավորութեամբ, որ վարեց 1918ի բոլոր ճակատադրական կռիւները, եւ առհասարակ երկրի պաշտպանութեան աշխատանքները:

Բայց կենաց եւ մահու վճռական այդ օրերուն — Ապրիլ—Մայիս — Հայաստանի զինուորական ղեկավար ուժերը անհրաժեշտ դասն ուժեղ եւ միակ ղեկավարի մը վստահել բովանդակ իշխանութիւնը:

Ո՞վ էր այդ մարդը, այդ դժոխային օրերուն, բնդունակ տաներու այդ նոր պատասխանատուութիւնը:

Զինուորականութիւնը միաձայնութեամբ տուանց անկախի իր բնորութիւնը կատարեց: Հսկայական թափօր մը կազմած պատգամաւորութիւն մը ներկայացաւ Արամին՝ հազորդելով ընդհանուրի վճիռը: Արամ յայտարարուեցաւ Հայաստանի գլխատուորը...

Պատմութիւնը արդարացուց իր միայն դրուած յոյսերը: Ան կատարեց մեր պատմութեան այդ շրջանին, ժողովրդական իմաստուն առաջնորդի ծանր պաշտօնը, հիմք դնելով Ազատ եւ Անկախ Հայաստանի: Հակառակ իր այս գիրքին, անիկա երբեք չմոռցաւ այն հիմնական դաւանանքը, որ տուած էր իրեն Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը:

Ան մնաց միշտ համեստ, միշտ ժողովրդավար, նոյնիսկ երբ ինքն էր բացարձակ տէրն ու իշխանաւորը:

Կռիւները վերջացան. Արամ վերջացած նկատեց իր դերը: Ան ալեւս անդամ մըն էր նորակազմ Հայաստանի կառավարութեան, որ-պէս ներքին գործոց նախարար:

Ինչպէ՞ս չլիչել միշտ այս հոյակապ անունը, որ «դամէջները կռիսար»ութիւնից հասաւ Հայաստանի Հանրապետութեան հիմնադրի բարձր դիրքին...

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

ԵՒ

Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ

ԺԹ. դարուն Հայոց վերածնունդը անմիջապէս հրապարակ չեն-
տեց անկախ Հայաստանի խնդիրը: Հայերը իրենք զիրենք կը նկատէին
խաղաղականապէս ոուս կամ թուրք: Եթէ մինչեւ վերածնունդը Հա-
յութիւնը կրօնական համայնքի ձեւ առած էր, ապա անկէ յետոյ կը
ձգտէր առնել մշակութային միաւորի ձեւ: 60-70ական թուականնե-
րուն մեր հրապարակագիրները կը մտածէին դերադանդապէս մշա-
կութային ինքնադաւանութեան մասին: «Մշակութապէս հայ, քաղա-
քականապէս ուս», Ստ. Նազարեանցի այս բանաձեւը բաւական
բնդհանրացած էր: Հոգամասի խնդիրն ալ երկրորդական խնդիր մըն
էր: Ուր որ կային Հայեր, անոնք պիտի ջանային ձեռք ձգել մշակու-
թային ինքնադաւանութիւն:

Սակայն Նազարեանցի արդէն երդեց հայրենիքի անկախութիւնն
ու ազատութիւնը եւ որոշակի կերպով մատնանշեց նաեւ այդ հայրե-
նիքի հոգամասը, — Թրքահայաստանը: Նոյնը կը մտածէին Պոլսոյ
մէջ, նայուածքները դարձնելով դէպի դաւառ: Բաֆֆին «Խենթ»ի ե-
րազին մէջ յստակօրէն դրաւ Հայաստանի անկախութեան հարցը, ցոյց
տալով միաժամանակ անկախութեան հասնելու միակ միջոցը՝ յե-
ղափոխական պայքար:

Հնչակեանները փորձեցին Հայաստանի անկախութիւնը դարձնել
գործնական քաղաքականութեան խնդիր, սակայն յաջողութիւն չու-
նեցան:

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, հանդէս եկաւ 1890ին, իրականացնելու
համար «Խենթի երազը»:

Դաշնակցութեան պայքարը իր էութեամբ պայքար էր յանդէս
Հայաստանի ազատութեան, հայ ժողովուրդի ազատագրման: Քաղա-
քական պայմաններու դառաւորութիւնով Դաշնակցութիւնը թէ՛ իր ծը-
րագրի եւ թէ՛ իր գործունէութեան մէջ չեւոր դրաւ ազատութեան դա-
ղափարին վրայ, պատկերացնելով ազատ Հայաստանը թուրքիոյ եւ
Ռուսիոյ սահմաններուն մէջ, իբրեւ անոնց դաշնակցային մասնիկը:
Այսպէս կը թելադրէր կացութիւնը:

Անկախութիւնը արդիւնքն էր աւելի վերջը պատահած դէպքերուն : Ազատ Հայաստանի զաղափարը մարմնացաւ ո՛չ թէ այս կամ այն դաշնակցային ձեւերուն մէջ, այլ պետական անկախութեան : «Մայիս 28»ը հիմնովին չրջեց եղած կացութիւնը : Հայ անկախ պետութիւնը իրականութիւն էր արդէն, սակայն ան հանդէս եկաւ ոչ թէ Թրքահայաստանի հողերուն վրայ, այլ Արարատեան դաշտին մէջ : Եւ իբրեւ այդպիսին խորիսխը հանդիսացաւ ապագայ ամբողջական հայրենիքի : «Մայիս 28»էն ծնունդ առած անկախ Հայաստանը կը ձգտէր ամբողջացնելու հայ հայրենիքը, նշանաբանն ունենալով Անկախ եւ Միացեալ Հայաստան : Յետագայ քաղաքական դէպքերու եւ աննպաստ պայմաններու շնորհիւ, Հայաստանի մէջ հաստատուեցաւ Խորհրդային բոնապետական վարչաձեւ : Հայութեան մէջ ստեղծուեցաւ երկու դիմ՝ մէկը Մայիս 28ի դիմը, որուն զխառը ներկայացուցիչը հանդիսացաւ եւ կը հանդիսանայ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, միւսը խորհրդային դիմը, որուն ներկայացուցիչը կը հանդիսանար համայնավար կուսակցութիւնը : Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը մնաց կառուած անկախութեան պաշտպանին, գտնելով որ միայն պետական անկախութիւնը կրնայ բաւարարել հայ ժողովուրդի արդար պահանջին՝ իւր մշակոյթի եւ քաղաքակրթութեան ազատ զարգացումը ամբողջական հայրենիքի մէջ : Հ. Յ. Դաշնակցութեան ամբողջ քաղաքական դաւանանքը եւ աշխարհայեացքը օրկանապէս կապուած են Հայաստանի անկախութեան պաշտպանին հետ : Դաշնակցութիւնը չի տեսներ ուրիշ ելք հայկական գաղտի լուծման եւ հայ ժողովուրդի զարգացման համար :

Հայ համայնավարները փորձեցին Մայիս 28ը փոխարինել Նոյեմբեր 29ով, իսկ հայկական հարցը համարել լուծուած : Սակայն հայ ժողովուրդը չհրաժարեցաւ այն ուղիներէն զորս զծած էր Մայիս 28ը : Ան յամառօրէն մնաց կառուած իր անկախութեան եւ իր ուրոյն մշակութին այնպիսի ուժղիութեամբ, որ նոյնիսկ Խ. Հայաստանի վարիչները ստիպուած էին յարմարիլ զէթ չափով մը ժողովուրդի պահանջներուն : Նոյեմբեր 29ի փորձը հայ համայնավարներու համար վերջացաւ բոլորին ծանօթ սղերկութեամբ : Այսօր հայ համայնավարութիւն նախկին իմաստով գոյութիւն չունի : Կայ աշխարհակալ Ռուսաստան, որ պայքարի ելած է փոքր հայ ժողովուրդին դէմ, որ զարմանալի յամառութեամբ եւ տոկունութեամբ կը դիմադրէ վայրալք իշխանութեան արշաւին : Երկրի ժողովուրդի հողին մէջ Մայիս 28ը յաղթած է Նոյեմբեր 29ին : Հայութեան պայքարի առանցքը այսօր ալ կը կազմէ Մայիս 28ը՝ վերահաստատումը անկախութեան եւ ամբողջացումը հայրենիքի :

Քսան տարուան պատմութիւնը արդարացուց մեր ժողովուրդին արթնուն պահակ Հ. Յ. Դաշնակցութեան զործն ու խօսքը :

ԲՈՎԱՆ ԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

1.	Հ. Յ. Դ. ԱՐ. ԵՒՐ. Վ. ԿՈՄ.	Յայտարարութիւն	3
2.	Ա. ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ	Մասիս	5
3.	ՀԱՅՈՑ ԱԶԳ. ԽՈՐՀՈՒՐԴԻ	Լ. ՄԻԱՅ. Լ. ԱՆԿԱՅ ՀԱՅՍ. Ի ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆԸ	9
4.	ԱԼ. ԽԱՏԻՍԵԱՆ	Հայս. ի Հանրապետութեան հռչակումը	10
5.	ՍԻԱՄԱՆԹՕ	Բերքում	12
6.	Շ. ՄԻՍԱԲԵԱՆ	Պատմութիւնը կ'ըսէ...	13
7.	Դ. ՎԱՐՈՒԺԱՆ	Առկայծ քաղաք	16
8.	Ս. ՎՐԱՅԵԱՆ	Սարդարապատի հրաշքը	17
9.	Ա. ԳԻԻԼԽԱՆԴԱՆԵԱՆ	Բազում Հայս. ի անկախութեան և նորա պահպանման տեսակէտից	21
10.	ՍԻԱՄԱՆԹՕ	Բերքում	28
11.	ՀՐԱՆՏ ՍԱՄՈՒԷԼ	Մայիս 28 եւ Հայկական Դատը	29
12.	Մ. ՎԱՐԱՆԴԵԱՆ	Հերոսները	35
13.	Ա. ԱԲԵՂԵԱՆ	Ազատ Հայաստան	36
14.	Ռ. ԶԱՐԴԱՐԵԱՆ	Տէր, լսէ՛ մեզի	39
15.	Ա. ԶԱՄԱԼԵԱՆ	Հայաստանի Անկախութ. խնդիրը	40
16.	Շ. ՆԱՐԴՈՒՆԻ	Դէպի Մայիս 28ը մեր գրականու- թեան ակօսներով	46
17.	Խ. ԱՐՈՎԵԱՆ	Այս, վաքան, վաքան	50
18.	Վ. ՀԱՄԱՐԱՐՁՈՒՄԵԱՆ	Անկախութեան նախօրեակին	51
19.	Վ. ԻՇԽԱՆԵԱՆ	Սնցեալի քեյադրանքը	55
20.	Ա. ՈՒՐԱՐՏԵԱՆ	Ի՞նչ շահեցանք Մայիս 28էն	58
21.	Ս. ՏԵՐ ԹՈՎՄԱՍԵԱՆ	Արամի կեանքէն	61
22.	Ս. ԱՐԱՄԵԱՆ	Հայ. ի Անկախութիւնը եւ Հ. Յ. Դ.	67

Printed in France.

Տպագր. «Արաքս» - Թօփալեան եղբ. - Փարիզ

IMP. ARAX - 46, RUE RICHER - PARIS

48.

Այս հատորին գին է
5 ՖԲԱՆԿ
1 ՇԽԻՆ
25 ՍԷՆԹ